
UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00076156 9

BIBLIOTHECA INDICA:

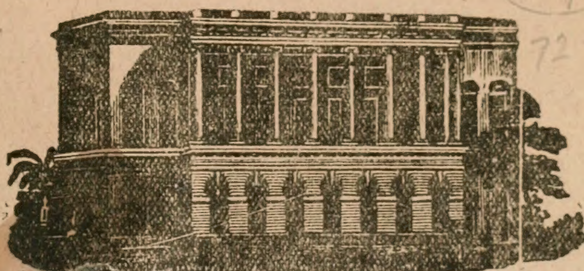
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1008.

न्यायवार्त्तिकम् ।

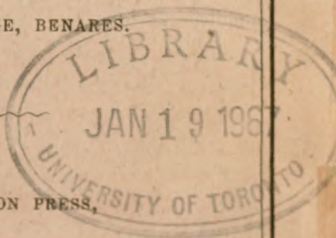
NYĀYA-VĀRTTIKAM

EDITED BY

PAṆḌIT VINDHYEÇVARĪ PRASĀD DUBE.

LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1902.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,
46, Great Russell Street, London, W.C., and Mr. Otto
Harrassowitz, Bookseller, Leipzig, Germany.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ...	Rs. 1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1	0	6
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4–14 @ /6/ each	4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5 and Vol. II, Fasc. 1–5 Vol. III, Fasc. 1–5 Vol. IV, Fasc. 1–5 @ /6/	7	8
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each ...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II. Fasc. 1–5 @ 1/ each	10	0
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4–8 @ /6/ each	1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1–3	1	2
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each	2	4
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc. 1	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–3 @ 2/ each ...	6	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Fasc. 1–5	1	14
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1–25; III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–10 @ /6/ each	19	14
Catasahasrika-prajna-parimita Part I Fasc. I & II @ /6/	0	12
Çlokavartika, (English) Fasc. 1–2	1	8
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4–16 @ /6/ each ...	4	14
Ditto Çānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–4, Vol. III, Fasc. 1–4 @ /6/ each ...	5	10
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each	1	2
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol I. Fasc. 1–3	1	2
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1–4	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1–6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each	10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1–11 @ /6/ each...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1–9 & Vol. II, Fasc. 1–3 @ /6/ each	4	8
Manutīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each	1	2
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1–6 @ /12 each	4	8
*Mīmāṁsā Darçana, (Text) Fasc. 7–19 @ /6/ each	4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/	1	14
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1–6; Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /6/ each ...	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1–4 (Text) @ /6/	1	8
Nyayabinduṭīkā, (Text	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1–6 Vol. II, Fasc. 1–3 @ /6/ each	3	6
Padumawati Fasc. 1–3 @ 2/	6	0

दृष्टविषयानुस्मरणान्नयनादिप्रसादः स्मितम् । अनिष्टविषयानुस्मरणात् तत्साधनजिहासानुष्ठानलक्षणो हस्तादिविक्षेपवतोऽश्रुविमोचनसहितः शब्दविशेषो रुदितम् । स्मितरुदिते व्यधिकरणत्वादसाधनम् । अथ मन्यसे स्मितरुदिते बाल्यावस्थायां भवतो न च बाल्यावस्था आत्मनः तस्माद्व्यधिकरणत्वादसाधनमिति । न शोकादिमदात्मवतीति बाल्यावस्थायाः साध्यत्वात् । शोकादिमदात्मवती बाल्यावस्थेति साध्यं स्मितरुदितादिमत्त्वादिति । बाल्यावस्था वयोधर्मो यौवनावस्थावत् । एतेन स्मृतिसंस्कारानुभवपूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवत्त्वं व्याख्यातम् । कथमिति यथा स्मितरुदितवत्त्वेन शोकादिमदात्मवती बाल्यावस्था साध्यते एवं शोकादिमदात्मवत्त्वेन स्मृतिमदात्मवती बाल्यावस्था साध्या तथा स्मृतिमदात्मवत्त्वेन संस्कारवदात्मवती बाल्यावस्था साध्या संस्कारवदात्मवत्त्वेन पूर्वानुभववदात्मवती पूर्वानुभववदात्मवत्त्वेन पूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवती साध्या सर्वत्र यौवनावस्था दृष्टान्तः[१] सा हि स्मितरुदितवती भवतीति शोकादिमदात्मवती चेति सर्वत्र वक्तव्यम् ॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः ॥ २० ॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः । अनित्ये ऽपि विकारदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः । कः पुनरयं प्रबोधः किं च सम्मीलनमिति । पद्मपत्त्रावयवविभागो ऽविनश्यत्कार्यः प्रबोधः । पद्मपत्त्रावयवानामारब्धकार्याणां याः पुनः[२] परस्परेण प्राप्तयः

(१) यौवनादिर्दृष्टान्तः—पा० ४ पु० । (२) यत्पुनः—पा० ४ पु०

तत्सम्मीलनमिति। न विकल्पानुपपत्तेः। पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारादिवत्तद्विकार इति किमयं दृष्टान्तः साधनपक्ष उतानैकान्तिकपक्ष[१] इति। यदि साधनपक्षे हेतुमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं न साधनमित्यसाधनं दृष्टान्तः। अथ दूषणं तत्किं दृष्टकारणप्रत्याख्यानम् उत कारणान्तरोपपादनम् अथात्मन उत्पत्ति[२]निरोधकारणानुमानम् अथाकस्मिकत्वमिति। तद्यदि तावद्दृष्टकारणप्रत्याख्यानम् तदयुक्तम् दृष्टेन विशेषितत्वात् यौवनाद्यवस्थासु स्मितरुदितवत्त्वं शोकादिमदात्मवत्त्वं च दृष्टमिति। दृष्टेन स्मितरुदितवत्त्वेन शोकादिमदात्मवत्त्वं बाल्यावस्थायां गम्यत इति न दोषः। अथ कारणान्तरोपपादनम् तदपि न युक्तम् अत एव दृष्टेन विशेषितत्वादिति। अथात्मन उत्पत्तिनिरोधकारणानुमानम् तन्न युक्तं द्रव्यस्य सतः सर्वदा अमूर्तत्वादकारण आत्मा आकाशादिवदिति। आत्मानं च कृतकं प्रतिपद्यमानेन कारणमस्य वाच्यम् कुतः कार्यस्य कारणवत्त्वात्[३] सर्वं कार्यं कारणवद्दृष्टमिति। अथ पद्मादिप्रबोधसम्मीलनविकारोऽकस्माद्भवतीति तन्नोष्णशीतवर्षकाल[४]निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥

नोष्णशीतवर्षकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥

नायमाकस्मिकः पद्मादिप्रबोधसम्मीलनविकार इति सूत्रार्थः।

---

(१) उतानेकान्तपक्ष—पा० ४ पु०।　(२) अथात्मन उपपत्ति—पा० ४ पु०।
(३) कारणवत्त्वनियमात्—पा० ४ पु०।　(४) वर्षाकाल—पा० १ पु०।

एवं च सति दृष्टान्तेन न किञ्चित् प्रतिषिध्यते पञ्चात्मकविकाराणामिति। न पञ्चात्मककारणानि[1] पञ्चानीति अपि तु पञ्चानां भूतानामनुग्रहे सति भवन्तीति पञ्चात्मकानीत्युच्यन्ते। वस्तुतस्तु न पञ्चात्मकं किञ्चिदस्तीत्युपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्। जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्त्या स्तन्याभिलाषो गम्यते तत्र प्रवृत्त्युन्नेयः[2] स्तन्याभिलाषस्तेन स्मृतिस्तया संस्कारस्तेनानुभवस्तेन पूर्वशरीरमिति पूर्ववत् प्रयोगः। किमर्थं पुनरिदं सूत्रमारभ्यते यदायमर्थः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे ऽवगतः। सामान्यतोऽधिगतस्य[3] विशेषज्ञापनार्थं सूत्रमित्यदोषः प्रवृत्तिमात्रस्यानैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम् अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणमिति सूत्रम् ॥

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

न विकल्पानुपपत्तेः। किमिदमयसोऽयस्कान्ताभिगमनं[4] सनिमित्तमाहो निर्निमित्तमिति। यदि सनिमित्तं तत्केन गम्यते नियमेन अयांस्ययस्कान्तमेवोपसर्पन्ति न तु लोष्टादीन् न च लोष्टादय उपसर्पन्ति सोऽयं कार्यनियमात् कारणनियमो गम्यते। एतेनाकस्मिकत्वं प्रतिषिद्धम्। तदिदमयसामुपसर्पणं किं दृष्टकारण-

(१) कारणानि—इति नास्ति ४ पु०। (२) प्रवृत्त्यनुमेयः—पा० ४ पु०।

(३) सामान्यतो ज्ञातस्य—पा० ४ पु०। (४) अयस्कान्ताभिगमनं—पा० ४ पु०।

प्रत्याख्यानार्थमुपन्यस्तमथवा कारणान्तरोपदर्शनार्थम् अथात्मन्युत्पत्तिनिरोधानुमानमिति[1] पूर्ववत्प्रसङ्गः ॥

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

आकस्मिकत्वप्रतिषेधार्थं च नान्यत्र प्रवृत्त्यभावादिति सूत्रम् ॥

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

नित्य आत्मा वीतरागजन्मादर्शनात्। न हि कश्चिज्जातमात्रो वीतरागो जायते वीतरागाणां जन्मादर्शनात् सरागो जायत इति गम्यते। जन्म व्याख्यातम्। ततः किं रागस्य पूर्वानुभूतविषया[2]नुचिन्तनं योनिः न च विषयावगमासमर्थेषु इन्द्रियेषु रागः सम्भवति न च स्मृतिमन्तरेण विषयानुचिन्तनम्[3] युक्तम् पूर्वानुभूतविषयप्रार्थना सङ्कल्पः अदृष्टादिति चेत्। अथ मन्यसे न पूर्वशरीरयोगो रागाद्गम्यते अपि त्वदृष्टाद्राग इति। नाभिप्रायापरिज्ञानात्[4] नैवमभिप्रायः कारणनियमेन रागोऽपि तु पूर्वशरीरसम्बन्धप्रतिपादनं सूत्रार्थः। न चादृष्टाद्राग इति ब्रुवता तन्मयत्वाद्राग इति विषयाभ्यासः खल्वयं भावनाहेतुस्तन्मयत्वमुच्यते जातिविशेषाच्च रागविशेष इति। कर्म खल्विदं जातिविशेषस्य निर्वर्तकं तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं लभ्यते वीरणादिवत् ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

---

(१) निरोधार्थमिति—पा० ४ पु०। (२) पूर्वानुभवविषया—पा० ४ पु०।
(३) रागचिन्तनं—पा० ४ पु०। (४) नाभिप्रायाविज्ञानात्—पा० ४ पु०।

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिरित्यनैकान्तिकपक्षे सूत्रम् । नोक्तो-त्तरत्वात् उक्तोत्तरमेतत् ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ २७ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनामिति । अत्रापि पूर्ववत् सङ्कल्प-स्मृतिसंस्कारपूर्वानुभवपूर्वं शरीरवदात्मवत्त्वानि योज्यानीति । एवं चानादिः संसारोऽपवर्गान्तः सिध्यतीति व्यवस्थितमेतदस्यात्मा व्यतिरिक्तो नित्यश्चेति ॥

आत्मानन्तरं शरीरमवसरप्राप्तं परीक्ष्यते । अथवा अनादिश्चे-तनस्य शरीरयोग इति शरीरं परीक्ष्यते । तस्मिन् परीक्ष्यमाणे आत्माधिकारस्य परि[1]समाप्तो भवति । किं पुनरस्य परीक्ष्यं किं घ्राणादिवदेकप्रकृति अथ नानाप्रकृतीति विप्रतिपत्तेः संशयः । श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिस्तत्रेदं तत्त्वम् ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

मानुषं शरीरं पार्थिवमिति । मानुषमिति किमर्थं[2] विशिष्यते लोकान्तरशरीराणि न पार्थिवानीति युक्तं विशेषणं गन्धवत्त्वात् परमाणुवत् गन्धवान् परमाणुरेकात्मको दृष्टः गन्धवच्च शरीरं तस्मादेकात्मकमेकस्वभावमिति । न त्विदमबादिभिरसंपृक्तया पृथि-व्यारब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्प्यत इति भूतसंसर्गोऽविप्रतिषिद्धः।

एवं तर्हि पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निःश्वासोच्छ्वासोप-

(१) आत्माधिकार एव—पा० ४ पु० । (२) किमिति—पा० ४ पु० ।

लब्धेश्चातुर्भौतिकम्, गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकमिति[1] प्रत्युक्तम्[2] ॥

तत्र सन्निहितानां तद्गुणोपलब्धेरिति तदिदमनेकभूतप्रकृति शरीरमरसमगन्धमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यादिति भाष्यम् । तस्य व्याख्यानं पृथिव्युदकाभ्यामारभ्यमाणमगन्धं कारणगन्धस्यैकस्यानारम्भकत्वात् । पृथिव्यनलाभ्यामारभ्यमाणमगन्धमरसं च कारणगन्धरसयोः केवलयोरनारम्भकत्वात् । पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरसञ्चारूपं च वायोरगन्धरसरूपत्वात् । पृथिव्याकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च आकाशे गन्धाद्यभावात् सर्वत्र समानो न्यायः कारणगुणस्य केवलस्यानारम्भकत्वात् । जलानलाभ्यामगन्धञ्चारसं च जलवायुभ्यामगन्धं चारसञ्चारूपं च जलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च तेजोनिलाभ्यामगन्धं चारसं चारूपञ्च अनलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च अनिलाकाशाभ्यामेवमेव भूजलानलैरगन्धमेव भूजलानिलैरेवमेव भूजलाकाशैरेवमेव पृथिव्यनिलानलैरगन्धमरसं च पृथिव्यनलाकाशैरेवमेव पृथिव्यनिलाकाशैरगन्धमरसमरूपं च जलानिलानलैरगन्धमरसं च जलानलाकाशैरेवमेव जलानिलाकाशैरगन्धं चारसं चारूपं च अनलानिलाकाशैरेवमेव पृथिव्युदकतेजोवायुभिरगन्धं पृथिव्युदकज्वलनाकाशैरेवमेव अवनिजलाकाशैरेवमेव पृथिव्यनिलज्वलनाकाशैरगन्धमरूपं च[3] जलानिला-

(१) पार्थिवाप्यतैजसमिति – निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेरिति – गन्धक्लेदपाकेति च वाक्यत्रयं सूत्रत्वेन निर्णीतं वाचस्पतिमिश्रैर्न्यायसूचीनिबन्धे विश्वनाथपञ्चाननेन गौतमसूत्रवृत्तौ च । युक्तं चैतत् अनुपदमेव "इति भाष्य"मिति दर्शनात् ॥

(२) प्रतिषिद्धम्—पा० ४ पु० । (३) रगन्धमरसञ्च—पा० ४ पु० ।

नत्वाकाशैरेवमेव पृथिव्युदकतेजोवाय्वाकाशैरगन्धं कारणगुणस्यैक-स्यानारम्भकत्वादिति वाच्यम्[१] एककारणकत्वे[२] तु सततोत्पत्त्य-नुत्पत्ती नित्यत्वप्रसङ्गश्चेत्युक्तम् ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च। सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमीत्यस्य मन्त्रस्यान्ते पृथिव्यां ते शरीरमिति सेयं स्मृतिः कारणात् कार्योत्पत्तिः। यदुक्तं भवति सूर्यश्चक्षुःकारणं पृथिवी शरीरस्येति अन्त्येष्टिकाले मन्त्रः सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतु पृथिवीं शरीरमिति। अस्यापि मन्त्रस्यार्थो यद्यस्मादायातं तत्तस्मिन्नेव प्रलयं गच्छति प्रकृतौ विकारस्य प्रल-याभिधानम्। प्रलयशब्देन च कार्यशून्यं कारणमुच्यते न पुनः कार्यस्य कारणे लयः प्रलयः एवं चासदुत्पद्यते सन्निरुद्ध्यत इत्य-यमर्थ उक्तो भवति ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ॥ ३० ॥

अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यन्ते। किमाव्यक्ति-कान्याहंकारिकाणि आहो भौतिकानीति संशयकारणप्रतिपाद-नार्थं सूत्रम् ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः। कृष्णसारं भौतिकं तस्मिन्ननुपहते विषयोपलब्धिः कृष्णसारव्यतिरेकेण विप्रकृ-ष्टदेशावस्थितस्य विषयस्योपलब्धिः सेयं व्यतिरेकोपलब्धिरभौतिक-

(१) दिति समानम्—पा० ४ पु०।　　(२) एककारणगुणत्वे—पा० ४ पु०।

धर्मः तदेवमुभयधर्मोपलब्धेः संशय इति। कृष्णसारमेव चक्षुः तस्मिन् सति भावाद्रूपग्रहणस्य यस्मादिदं रूपग्रहणं सति कृष्णसारे भवति असति न भवति। यच्च यस्मिन् सति भवत्यसति न भवति तस्य तदिति। यथा कार्यद्रव्यस्य रूपादय इति। न प्रदीपादिभिरनेकान्तात् प्रदीपे सति रूपोपलब्धिर्भवति न च प्रदीपस्य रूपोपलब्धिरित्यनेकान्तः। यस्य कृष्णसारं चक्षुः तस्य सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्योपलब्धिप्रसङ्गः। कृष्णसारं न विषयं प्राप्नोति अप्राप्यविशेषात् सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्योपलब्धिः प्राप्नोति। विषयीभावादिति चेत् अथ मन्यसे सन्निकृष्टोऽस्य विषयो भवति विप्रकृष्टो न विषयः एवं च न तुल्योपलब्धिरिति नोक्तोत्तरत्वात् प्रत्यक्षसूत्र इति। अभौतिकानीत्यपरे॥

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महदणुग्रहणात्। महदिति महत्तरं महत्तममुच्यते अण्विति अणुतरमणुतममिति[१] तदिदमुभयं चक्षुष्युपलभ्यमानं भौतिकत्वं चक्षुषो बाधते भौतिकं हि यावद्भवति तावदेव व्याप्नोति अभौतिकं तु व्यापकत्वात् सर्वसम्बद्धं न भौतिकेषु प्रदीपादिषु दृष्टत्वात् भौतिकाः प्रदीपादयो महदण्वोः प्रकाशका भवन्तीत्यनेकान्तः प्रदीपाद्यनभ्युपगमे वा महदणुप्रकाशकत्वं चक्षुष एवेत्यसाधारणत्वादहेतुः भौतिकाभौतिकयोर्निवृत्तेः। ननु चाभौतिके ज्ञाने महदणुप्रकाशकत्वं दृष्टं न दृष्टं न हि बुद्ध्या महदणुनी प्रकाश्येते

(१) महदिति महत्तरमुच्यते अण्विति अणुतरमिति—पा० ४ पु०।

अपि तु प्रकाशो बुद्धिर्न प्रकाशनमिति अवधारितस्यार्थस्य हानोपादानोपेक्षा बुद्धीनां साधनं बुद्धिरिति नाभौतिकं सद्द्रूपप्रकाशकमस्ति ननु मनो विद्यत सत्यं न पुनस्तद्भौतिकं नाप्यभौतिकमिति। एतेनात्मा व्याख्यातः। न भौतिको नाभौतिक इति यदि मनो नाभौतिकं यदुक्तं भौतिकानीन्द्रियाणि अभौतिकं मन इति तद्व्याहतं नाभौतिकार्थस्याभूतात्मकपर्यायत्वात् अभौतिकं मन इति अभूतात्मकं मन इति यावदुक्तं भवति। मुच्यतस्तु मनो न भौतिकं नाभौतिकमिति नेन्द्रियेऽपि समानत्वात् इन्द्रियमभौतिकमिति यावदुक्तं भवति अभूतात्मकमिति। अभूतात्मकं व्यापकं चेन्द्रियं प्रतिपद्यमान इदं पर्यनुयोज्यः व्यवहितार्थग्रहणं कस्मान्न भवति किं कारणम् व्यापकत्वादिन्द्रियस्य न कुड्यादेरावरणसामर्थ्यमस्तीति वृत्तिः प्रतिषिध्यत इति चेत् अथ मन्यसे सत्यं व्यापकमिन्द्रियं तस्य तु पुरुषार्थहेतुना चोभ्यमानस्य महाह्रदाद्बुद्बुदा इव निःसरन्त्यस्ताः कुड्यादिभिः प्रतिषिध्यन्त[1] इति न वृत्तिव्यतिरेकेणेन्द्रियसत्वे[2] प्रमाणाभावात् येयं विषयग्रहणात्मिका वृत्तिः तां त्यक्त्वा तद्व्यतिरिक्तमिन्द्रियमिति किं प्रमाणम् न चाप्रामाणिकोऽर्थः शक्यः प्रतिपत्तुम् न च प्रतिषिध्यमानाप्रतिषिध्यमानयो[3]रेकत्वम् एकत्वे वाऽऽनर्थक्यं वृत्तिः प्रतिषिध्यते निःसरतीति च। अव्यतिरेकाच्च तदुत्पत्तिविनाशधर्मकम् यदि वृत्त्यव्यतिरेकीन्द्रियं यथा वृत्तेरुत्पादविनाशावेवमिन्द्रियस्यापि प्राप्नुतः। वृत्तेर्व्यक्तिर्नोत्पत्तिरिति चेत्

(१) प्रतिबद्ध्यन्त—पा० ४ पु०।　　(२) व्यतिरेकेणेन्द्रियसत्वे—पा० ४ पु०।

(३) प्रतिबद्ध्यमानाप्रतिबद्ध्यमानयोः—पा० १ पु०।

अथ मन्यसे न मया वृत्तेरुत्पत्तिरभ्युपगम्यते ऽपि तु व्यक्तिः न निरोधो विनाशोऽपि तु तिरोभाव इति नोत्पत्तिविशेषत्वात् व्यक्तिरुत्पत्तेर्विशेषः । कथमिति नानुपजातविशेषस्य व्यक्तिरिति । अथानुपजातविशेषं व्यजत इति मन्यसे नित्यं व्यक्तिः स्यात् । एतेन विनाशो व्याख्यातः । तिरोभाव इति विद्यमानं न किञ्चिन्निरुद्धं न ह्यनिवृत्तविशेषस्याग्रहणं भवति । न च सर्वनित्यवादिना ग्रहणाग्रहणे युक्ते विशेषस्यानुपजननान्न ग्रहणं विशेषस्यानुपचयान्नाग्रहणमिति । नित्यं व्यापकञ्चेन्द्रियमभ्युपगच्छतः कारणार्थो हीयते । कारणं नाम यस्यानन्तरं यद्भवति कारणञ्च नित्यं कार्यञ्च नित्यमिति किं कस्यानन्तरं कार्यकारणभावश्च कथं तयोर्नित्यत्वात् । कारकशब्दार्थश्च वाच्यः[१] । ननु करोतीति कारकम् सत्यं करोतीति कारकम्[२] न पुनर्नित्यवादिनः किञ्चित्कर्तव्यमस्ति न चाप्यति कर्तव्ये कारकार्थं पश्यामः । व्यक्तौ कारकार्थ इति चेत् व्यक्तौ च तुल्यं व्यक्तिरपि व्यङ्ग्यवन्नित्येति व्यक्तावपि न कारकार्थोऽस्ति[३] युगपदनेकविज्ञानप्रसङ्गाच्च यदि च वृत्तिर्वृत्तिमतो नान्या भवति वृत्तिमतोऽवस्थानाद्वृत्तीनामवस्थानमिति युगपदनेकविज्ञानप्रसङ्गः वृत्त्यनेकत्वे चेकमिन्द्रियमनेकं प्राप्नोति वृत्तिभ्योऽनन्यत्वात् । अथ माभूदिन्द्रियभेद इति वृत्तीनां तर्ह्येकत्वं प्राप्नोति वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वात् । अथ माभूदयं दोष इत्युभयं नेष्यते भेदस्तर्हि वृत्तिवृत्तिमतोरिति न चान्या गतिरस्ति तस्मादयुक्तम् व्यापकमिन्द्रियं नित्यं

(१) वक्तव्यः—पा० ४ पु० । (२) बाधकम्—पा० ४ पु० ।
(३) कारकार्थोऽस्ति—पा० १ पु० ।

चेति । महदणुग्रहणस्य चान्यथासिद्धेरहेतुः योऽयं हेतुर्महदणुग्रहणा[1]द्भौतिकानीन्द्रियाणीत्ययमन्यथासिद्धः न महदणुग्रहणमात्राद्भौतिकत्वं व्यापकत्वमिन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुं कस्मात् इदं यस्माद्रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषान्महदण्वोर्ग्रहणम् ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

चक्षुरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषान्महदण्वोर्ग्रहणं भवति । तच सन्निकर्षमात्रात् सामान्यग्रहणं सन्निकर्षविशेषाद्विशेषग्रहणम् । कः पुनः सन्निकर्षस्य विशेषः भूयोऽवयवसन्निकर्षानुग्रहः यस्मादयं सन्निकर्षो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्भूयोऽवयवसंयोगैरनुगृह्यते सोऽयमवयवान्तरसंयोगापेक्षोऽवयवीन्द्रियसन्निकर्षः सन्निकर्षविशेष इत्युच्यते स च रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषोऽणुमहतोस्तुल्यो भवतीत्यन्यथा महदण्वोर्ग्रहणं सिद्ध्यति । रश्म्यर्थसन्निकर्षस्यावरणलिङ्गः कुड्यादिव्यवहितानामप्रकाशरूपत्वात् अप्राप्यकारित्वे तु न कुड्यादेरावरणसामर्थ्यमस्तीत्यस्ति चाक्षुषो रश्मिः यथा प्रदीपरश्मिरिति आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः । न चाक्षुषो रश्मिर्विद्यत इति सूत्रार्थः । कथमिति । उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वादनुमानानुपपत्तिः यत् खलूपलब्धिलक्षणप्राप्तं नोपलभ्यते तन्नास्ति यथा घटादि घटादेर्महदनेकद्रव्यवत्त्वरूपवत्त्वानि सन्तीत्युपलभ्यन्ते घटादयः तथा महदनेकद्रव्यवत्त्वरूपवांश्चाक्षुषो रश्मिः कस्मात् प्रत्यक्षतो[2] नोपलभ्यत इति महत्त्वं तावत्

(१) महदण्वोर्ग्रहणा—पा० ४ पु० । (२) प्रत्यक्षतया—पा० ४ पु० ।

कारणमहत्त्वबहुत्वप्रचयेभ्यः अनेकद्रव्यवत्त्वमपि कारणबहुत्वादेव रूपस्पर्शवद्धि तेज इति नारूपं तत्। एवमशेषोपलब्धिकारणसन्निधाने सति यन्नोपलभ्यते[१] तेन गम्यते नास्तीति॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः॥३४॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोनुपलब्धिरभावहेतुः। यत् प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते तदनुमानेनोपलभ्यमानं नास्तीत्ययुक्तम्[२] यथा चन्द्रमसः परभागः पृथिव्याश्चाधोभागः प्रत्यक्षलक्षणप्राप्तावपि न प्रत्यक्षत उपलभ्यते अनुमानेन चोपलब्धेर्नतौ न स्तः किं पुनरनुमानम् अर्वाग्भागवदुभयप्रतिपत्तिः तथा चाक्षुषस्य रश्मेः कुड्याद्यावरणमनुमानं सम्भवतीति। अपरे तु महदनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपवत्त्वाच्चोपलब्धिरित्युपलब्धौ नियमं वर्णयन्ति। नोपलभ्यमान इति किमुक्तं भवति न युक्तो[३] यत्र यत्र महदनेकद्रव्यवत्त्वरूपाणि सन्ति तत्तदुपलभ्यत इति अपि तु यद्यदुपलभ्यते तत्र तत्र महदनेकद्रव्यवत्त्वरूपाणि सन्तीति। एवं तर्हि इदं सूत्रं नोपलब्धेः कारणप्रतिपादकम् सत्त्वभावादिति। सत्सु महदनेकद्रव्यरूपेषु उपलब्धिर्न भवतीति नैतान्युपलब्धिकारणमिति॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः॥ ३५॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियम इति। शेषं भाष्ये। कस्मात् तर्हि चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यत इति उपलब्धिकारणाभावादिति।

---

(१) येन नोपलभ्यते—पा० ४ पु०। (२) न नास्तीत्यत उक्तम्—पा० ४ पु०।
(३) न युक्तो—पा० पु०।

नैतावदेवो[1] पलब्धिकारणं यस्मादनेकद्रव्यरूपाणि अपि तु रूपग्रहणाद्रूपविशेषोऽभिधीयते न रूपमात्रं एवं च सूत्रम् ॥

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥३६॥

अनेकद्रव्यद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिरिति। अत्र रूपविशेषग्रहणेन रूपधर्म उद्भवसमाख्योऽभिधीयते न रूपत्वं रूपान्तराद्रूपं विशिनष्टि अपि तूद्भवो विशेषकत्वाद्विशेष इत्युच्यते यथा ब्राह्मणविशेष इति न ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणविशेषः एवं समानजातीयविशेषकत्वं यत् तद्विशेष इत्युच्यते उद्भवश्च कार्यगम्यः यस्याभावाद्विषक्तावयवमाप्यं द्रव्यं हेमन्ते न गृह्यते तैजसञ्च ग्रीष्मे[2] यस्य भावात् प्रदीपरश्मिरुपलभ्यते आदित्यरश्मिश्च स उद्भवो नाम विशेषः स तस्मिन्नायने रश्मौ रूपविशेषो नास्तीत्यतश्चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते दृष्टश्च तेजसो धर्मभेदः। चतुर्विधश्च तेजो भवति उद्भूतरूपस्पर्शं यथादित्यरश्मिः। उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा प्रदीपरश्मिः। उभयं च प्रत्यक्षम् रूपस्योद्भूतत्वात्। उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपं यथा वारिस्थितं तेजः। अनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा नायनं तेजः[3]। उभयं चाप्रत्यक्षम् रूपस्यानुद्भूतेः ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः। शेषं भाष्ये। रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रक्लृप्त्यर्था यदि नायनो रश्मिरुद्भूतस्पर्शो

---

(१) नैतदेवो—पा० ४ पु०। (२) उष्मा इत्यधिकं ४ पु०।

(३) रूपस्पर्शो यथा नायनो रश्मिः—पा० ४ पु०।

भवेत् तेन दृश्यविशेषे ऽनेकरश्मिसन्निधाने सति द्रव्यं दृश्येत अनेक-रश्मिसन्निपाते च सति[1] व्यवहितत्वाद्द्रव्यस्यानुपलब्ध्या भवितव्यम्। अथ मन्यसे यथादित्यरश्मिसम्बद्धेऽर्थे नायनो रश्मिर्न व्यवधीयते एवं रश्म्यन्तरसन्निपाते ऽपीति। तन्न व्यतिभिद्यार्थग्राहकत्वात्[2] व्यति-भिद्यादित्यरश्मिं तत्सम्बद्धेन द्रव्येण सम्बध्यते उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वे च चक्षुषो यस्य पूर्वं सन्निपतितं चक्षुस्तदितरेण व्यवहितमपि[3] नार्थं गृह्णीयात्। अथानेकरश्मिसन्निपाते सति समानजातीयद्रव्येभ्यो द्रव्यान्तरं रश्मिरुत्पद्यत इति। एवं सति सजयासमयचक्षुषोस्तुल्योप-लम्भः प्राप्नोति। न चैतदिष्टमनुपलब्धेरिति व्यवहारप्रक्लृप्त्यर्थं च नाय-नस्य रश्मेरनुद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वमिति। सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूहः पुरु-षार्थकारित इति। कर्म च धर्माधर्मरूपं चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः ॥३८॥ [4]

अव्यभिचारी तु प्रतीघातो भौतिकधर्मः। भौतिकं चक्षुः कुड्यादिभिः प्रतीघातदर्शनात् घटादिवदिति। अप्रतीघातादभौ-तिकमिति चेत् अथ मन्यसे यदि प्रतीघाताद्भौतिकमप्रतीघाता-दभौतिकम् दृष्टश्चाप्रतीघातः काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः नानेकान्तात् प्रदीपरश्मिवत् भौतिकस्याप्रतीघातः यथा प्रदीपर-श्मेरिति। स्थाल्यादिषु च पावकस्य तेजसोऽप्रतीघातादिति उपप-द्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात् ॥

---

(१) सन्निधाने सति—पा० ४ पु०। (२) ग्राह्यत्वात्—पा० १ पु०।

(३) व्यवहितमिति—पा० ४ पु०। (४) इदं सूत्रं न विश्वनाथपञ्चाननसम्मतम् नापि न्यायसूचीनिबन्धे दृश्यते।

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥३९॥

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः । यथोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य मध्यन्दिनोल्काप्रकाशस्य निमित्तादग्रहणमभिभवात् तथोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य चाक्षुषस्य रश्मेरग्रहणं निमित्तान्तरूपस्यानुद्भूतेरिति । मध्यन्दिनोल्काप्रकाशो नोपलभ्यते इति आदित्यप्रकाशात् । आदित्यप्रकाशाभिभवादित्ययुक्तम् सर्वरश्मिवत्त्वप्रसङ्गात् । एवं सति सर्वं लोष्टादिरश्मिवत् प्राप्नोति । अथ लोष्टादिरश्मयः कस्मान्नोपलभ्यन्ते इत्यनुक्तो ब्रूयादादित्यरश्म्यभिभवादित्ययुक्तं तदेतदुत्तरद्वारकं सूत्रम् ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः । यदि लोष्टादिरश्मयः स्युर्दिवादित्यप्रकाशाभिभवाच्च नोपलभ्यन्त इति रात्रौ तर्ह्युपलभ्येरन् । रात्रावपि नोपलभ्यन्ते व्यञ्जकाभावादिति चेत् न हि यद्यस्याभिभावकं तत् तस्याभिव्यञ्जकमिति । कथं न प्राप्नोति लोष्टादिरश्मीनामुपलम्भः अनुमानतश्च नोपलभ्यते लोष्टरश्मिरित्यपिशब्दात् गम्यते । तदेवं सर्वप्रमाणनिवृत्तेर्न विद्यते लोष्टरश्मिः न पुनरेवं चाक्षुषो रश्मिर्निरनुमानः कुड्यादेरावरणस्य सामर्थ्यादिति तस्य विद्यमानस्य बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

दृष्टान्तस्थान एवैतत् सूत्रम् किमुक्तं भवति यत् खलु बाह्यप्रकाश-

मपेक्षते[१] तस्यानुपलब्धौ रूपानभिव्यक्तित इत्यनुद्भूतेर्यथाविषक्तावयवस्याप्यच द्रव्यस्य रूपानुद्भूतेरग्रहणम् तथा चाक्षुषो रश्मिर्बाह्यप्रकाशानुग्रहमपेक्षते तस्मादस्यापि रूपस्यानुद्भूतेरग्रहणमिति । कस्मात् पुनर्नायनस्य रश्मेरनुपलब्धेरभिभवो न कारणमुच्यत इति नोच्यते ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् । यदुद्भूतरूपं बाह्यप्रकाशानुग्रहणं च नापेक्षते तदभिभूयते यथा मध्यन्दिनोल्काप्रकाशः अनुद्भूतरूपश्च नायनो रश्मिर्बाह्यप्रकाशानुग्रहणं चापेक्षते यदनुद्भूतरूपं तन्नाभिभूयते यथा तदेव विषक्तावयवमाप्यं द्रव्यम् । यच्च बाह्यप्रकाशानुग्रहापेक्षं उद्भूतरूपमपि तन्नाभिभूयते यथा घटादिद्रव्यमिति सोऽयमुभयविषयोऽभिभवो नायनरश्मावनुपपन्न इति विप्रतिपत्तिविषयः । कृष्णसारं रश्मिमत् द्रव्यत्वे सति रूपोपलब्धौ नियतस्य साधनाङ्गस्य निमित्तत्वात् प्रदीपवदिति । अथवा रश्मिमच्चक्षुः द्रव्यत्वे सति नियतत्वे च सति स्फटिकादिव्यवहितार्थप्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्चेति दृष्टान्तसूत्रम् । मानुषं चक्षू रश्मिमत् अप्राप्तिस्वभावत्वे सति रूपाद्युपलब्धिनिमित्तत्वात् नक्तञ्चरचक्षुर्वदिति । जातिभेदादिन्द्रियप्रभेद इति चेत् अथ मन्यसे यथा विडालत्वं जातिर्दृष्टदेशे वर्त्तते न मनुष्ये एवं रश्मिमद्विडालस्यैव चक्षुर्भविष्यति

(१) प्रकाशानुग्रहमपेक्षते—पा० ४ पु० ।

न मानुषस्येति नावरणसामर्थ्यात् सत्येतस्मिन् जातिभेदे यथा वृष-दंशप्रभृतीनां कुड्यादिभीरश्मय आव्रियन्ते तथा मनुष्याणामपीति समानमेवेति इतश्च[१] भौतिकानीन्द्रियाणि प्रतिघातित्वात् घटव-दितिवत्[२] भूतं श्रोत्रं द्रव्यत्वे सति बाह्यप्राप्तार्थप्रकाशकत्वात् घ्राणादिवदिति रश्म्यर्थसन्निकर्षग्रहणात्तद्ग्रहणमयुक्तमन्यथापि ग्रह-णात् ॥

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः॥ ४४ ॥

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः । तृणादि-सर्वद्रव्यं काचे ऽभ्रपटले वा प्रतिहन्यते । यदि चाक्षुषो रश्मिः प्राप्तार्थप्रकाशकः स्यात् काचाभ्रपटलैकान्तरिते प्रकाशको न स्यात् । अस्ति तु तस्मान्न प्राप्यकारि चक्षुरिति । अत एवाभौतिकं प्राप्य-कारित्वं भौतिकधर्म इति न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेध इति ॥

कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

अप्राप्यकारित्वे इन्द्रियस्य न कुड्याद्यावरणसामर्थ्यमस्तीत्युक्तम् । शेषं भाष्ये ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः[३] । न काचोऽभ्रपटलं वा रश्मिं प्रतिबध्नाति सोऽप्रतिहन्यमानो व्यतिभिद्यार्थेन सम्बध्यते ।

(१) अतश्च—पा॰ ४ पु॰ । (२) घटादिवदिति—पा॰ ४ पु॰ ।

(३) सन्निकर्षोपलब्धिः—पा॰ ४ पु॰ ।

यच्च मन्येत न भौतिकस्यास्यप्रतीघात इति सर्वं हि भौतिकं प्रतीघातधर्मकमिति तन्न ॥

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरितेऽपि दाह्येऽविघातात् ॥ ४७ ॥

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरितेऽपि[१] दाह्येऽविघातात् । न आदित्यरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरितेऽप्यविघाताद्दाह्येऽप्यविघातात् । अविघातादिति[२] पदाभिसम्बन्धाद्वाक्यभेदः । नैकं वाक्यमनेकार्थं प्रतिवाक्यं चार्थभेद इति । शेषं भाष्ये ॥

कोऽयमविघातः अव्यूह्यमानावयवद्रव्यानुप्रवेशः । यस्य द्रव्यस्यावयवा न व्यूह्यन्ते तस्यान्तरावयवैरव्यूह्यमानस्य योऽभिसम्बन्धः सोऽविघात इति । अन्तर्व्यवस्थितस्य वा द्रव्यस्य वाव्यूह्यमानावयवद्रव्यस्य बहिरवस्थितद्रव्यप्राप्तिः दृष्टं कलशे निषक्तानामपां बहिःशीतस्पर्शग्रहणम् न हि गुणस्यास्वतन्त्रस्य[३] गुणिनमन्तरेण बहिर्निर्गमनं[४] युक्तमिति । तच्च परिस्पन्दः तिर्यग्गमनं परिस्रवः पात इति ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् । इतरधर्म इतरच प्रयुज्यते[५] इतरधर्मस्तेतरच यद्यविघातः चक्षूरश्मेः स्फटिकादिभिः कुड्यादिभिरपि

(१) स्फटिकान्तरेऽपि—पा० ४ पु० । (२) अप्रतिघातादिति—पा० ४ पु० ।
(३) गुणस्य द्रव्यतन्त्रस्य—पा० ४ पु० । (४) बहिर्गमनं—पा० ४ पु० ।
(५) प्रसज्यते—पा० ४ पु० ।

प्राप्नोति कुड्यादिभिर्वा प्रतीघातः स्फटिकादिभिरपि प्राप्नोति नैष दोषः ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः । आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स च स्वो भवति नियमात् । कः पुनरयं रूपविशेषः द्रव्यान्तरासंयुक्तद्रव्यसमवायः तस्य वा रूपोपलम्भनसामर्थ्यं स्वो धर्मः स च स्वभावतः तस्य या विद्यमानता उदकादिषु तत्स्वाभाव्यं प्रसादस्वभावत्वाद् आदर्शोदकादिषु नयनरश्मिः प्रतिहन्यते स च प्रतिहतः प्रतिनिवृत्तौ स्वमुखादिना सम्बध्यते तस्य चायसम्बन्धाद्यदभिमुखमग्रं तदभिमुखं मुखादि पश्यतीति यथाग्रतोऽवस्थितस्य पुरुषस्येति आदर्शमुखग्रहणमनुक्रमेण तदप्याशुभावान्न विभाव्यते आदर्शरूपानुग्रहणात् तदनुरञ्जितः प्रत्ययः । शेषं भाष्ये ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः । प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वाद् दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्मा यथाभूता भवन्ति तथाभूता एव प्रमाणेन प्रतिपाद्यन्ते इमौ च भवता नियोगप्रतिषेधौ देशितौ क्व विषये स्याताम् न चेतद्युक्तम् न हि यथा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिस्तथोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति । न चोदकप्रतिपत्तिर्धूमेन

भवतीत्यग्निप्रतिपत्तिरपि न युक्ता अर्थान्नियुञ्जानो भवानुपेक्षणीयः प्रतिघाताप्रतिघातयोः खलूपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके व्यवहितोपलब्ध्यानुनीयते स्फटिकादिभिरप्रतीघातः व्यवहितानुपलब्ध्या च कुड्यादिभिः प्रतीघात इति । यदि प्राप्यकारि चक्षुर्भवति अथ कस्मादञ्जनशलाकादि नोपलभ्यते नेन्द्रियेणासम्बन्धात्[1] इन्द्रियेण सम्बद्धा अर्था उपलभ्यन्ते न चाञ्जनशलाकादीन्द्रियेण सम्बद्धम् अधिष्ठानस्यानिन्द्रियत्वात् रश्मिरिन्द्रियं नाधिष्ठानं न रश्मि नाञ्जनशलाका सम्बद्धेति ॥

एवं तावद् भौतिकानीन्द्रियाणीति समर्थितम् किं पुनरेकमिन्द्रियमाहोऽनेकमिति । एके तु ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः । एके तु स्थानान्यत्वे नानात्वं दृष्टं यथा बहूनां घटानामिति । एकस्य च नानास्थानत्वं यथावयविन इति । अनुपपन्नरूपश्चायं संशयः । कथमिति यदि तावदेवं क्रियते स्थानान्यत्वे नानात्वैकत्वदर्शनादिति तदैकत्वे स्थानान्यत्वस्या[2]दर्शनान्न समानधर्मः । अथ नानास्थानत्वे सत्येकानेकत्वदर्शनात् संशय इति । तदा द्रव्यं नानास्थानमनेकं न किञ्चिद्दृष्टमिति न समानधर्मत्वम् यद् घटाद्यनेकं तन्न नाना-

(१) नेन्द्रियाधिष्ठानसम्बन्धात्—पा० ४ पु० । (२) स्थानानानात्वस्या—पा० ४ पु० ।

स्थानम् अपि तु स्थानान्यत्वं[1] तस्य सोऽयं संशय उभयथानुपपन्न इन्द्रियेषु स्थानेषु तु युक्तः किं नानास्थानानि उत नानास्थानम् इन्द्रियेषु तु न स्थाननानात्वात् सम्भवति न च नानास्थानत्वादिति शरीरव्यतिरेकित्वात् सत्वाच्च संशयः । शरीरव्यतिरिक्तमुभयथा दृष्टमेकमनेकं च यथाकाशं घटादि च । सतोभयथा दृष्टमेकमनेकं च तदेवमुभयथेन्द्रियेषु[2] शरीरव्यतिरेकः सत्त्वं च तेन सन्दिह्यत एकमिन्द्रियं किं पुनस्तत् ॥

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगव्यतिरेकात् । कः पुनरयमव्यतिरेकः सर्वाधिष्ठानसम्बन्धः । नहि न किञ्चिदिन्द्रियं न त्वचा प्राप्तं सति भावो वा न असत्यां त्वचि किञ्चिदर्थग्रहणं भवति[3] तस्मात् त्वगेकमिन्द्रियम् । नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेरिति लोकविरोधः एकमिन्द्रियमिति ब्रुवाणो लोकं विरुणद्धि विद्यमाने त्वगिन्द्रिये स्पर्शोपलब्धिप्रसङ्गः इन्द्रियान्तरार्था रूपादयोऽन्धादिभिरुपलभ्येरन् न तूपलभ्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रियमिति । यदप्यव्यतिरेकादिति तदपि नानेकान्तात् अनेकेनचानिन्द्रियेण सर्वाणीन्द्रियाधिष्ठानानि पृथिव्यादिना प्राप्तानीत्यनेकान्तः । अवयवोपघातादिति चेत् अथ भवेदेतत् त्वगवयवः कश्चिदुपहतो भवति तदुपघातादन्धादिभिर्नोपलभ्यन्ते[4] रूपादय इति । यथा त्वगवयवविशेषेणैव धूमोपलब्धिः यश्चक्षुषि त्वगवयवविशेषस्त-

(१) स्थाननानात्वं—पा० ४ पु० । (२) उभयमिन्द्रियेषु—पा० ४ पु० ।
(३) किञ्चिद्विषयग्रहणं सम्भवतीति—पा० ४ पु० । (४) नोपपद्यन्ते—पा० ४ पु० ।

दुपघाताद्भूमस्पर्शानुपलब्धिरिति[१]। न व्याघातात्। त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरिति ब्रुवता यदुक्तमेकमिन्द्रियमिति तद्व्याहतं भवति प्रागेकमिन्द्रियं त्वगित्युपगम्येदानीं त्वगवयवविशेषा रूपादिग्राहका इति ब्रुवाणः प्रतिषेध्यमभ्यनुजानाति न ह्यवयव्यनतिरिक्ता अवयवा इति। यांश्चावयवान् रूपादिग्राहकान् त्वचो मन्यन्ते ते किमिन्द्रियात्मका उत नेति किं चातः यदीन्द्रियात्मका नैकमिन्द्रियम् अथेन्द्रियात्मका न भवन्ति न तर्हीन्द्रियग्राह्या रूपादय इति सूत्रेण चाभिसम्बन्धः॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः॥ ५३॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः। यस्यैकमिन्द्रियं तस्य युगपदर्थानामुपलब्धिः प्रसज्यते। कथमिति आत्मा मनसा सम्बध्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं सर्वार्थैः सन्निहितैरिति। आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपदुपलब्धयः प्रादुः ष्युरिति। नैकेन्द्रियग्राह्याणां युगपदुपलब्धिप्रसङ्गात् यथैकेन्द्रियवादिनो युगपदनेकार्थसन्निधाने[२] सति युगपदुपलब्धिर्दोषो भवति तथानेकेन्द्रियवादिनोऽपि एकेन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः। य एवात्र परीहारः स एव ममापि भविष्यतीति। अथायमदुष्टः पक्षः अदेश्यं तर्ह्येतत् युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग इति। अत्र केचित् परिहारं वर्णयन्ति बुभुत्साभेदान्न युगपदुपलब्धिरिति ममाप्येवम् यदि बुभुत्साभेदान्न युगपदुपलब्धिर्लभ्यते ममापि न बुभुत्साभेदो दण्डवारित इति। सत्यां च बुभुत्सायाम-

(१) धूमस्यानुपलब्धिरिति—पा० ४ पु०। (२) सम्बन्धे सति—पा० ४ पु०।

युगपदुपलब्धौ न्यायोऽन्यो ऽवधारणीय इति। करणत्वादित्यन्ये अन्ये तु ब्रुवते परिहारं करणत्वादिति। करणस्य किलायं धर्मः अधिष्ठितमप्यनेकां युगपत्क्रियां न शक्नोति कर्तुम् अनधिष्ठितं च न प्रवर्तत इति तुल्यम्। यस्याप्येकमिन्द्रियं तस्यापि करणत्वं न निवार्यत[१] इति तस्मादयुगपदर्थानुपलब्धिरित्यदोषोऽयमिति। एवं ब्रुवाण एकेन्द्रियवादी विकल्प्य पर्यनुयोज्यः। यत्तदेकमिन्द्रियं सर्वार्थमिति मन्यसे तत् किं प्राप्यकार्याहो नेति किं चातः। यदि प्राप्यकारि किं तदिति वक्तव्यम् यदि त्वक् त्वचाप्राप्तानां रूपाणामग्रहणप्रसङ्गः। अथाप्राप्तं रूपं गृह्णाति स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसङ्गः। अथ सामिकारीन्द्रियं किञ्चित् प्राप्तं गृह्णाति किञ्चिच्चाप्राप्तम् एवं सति करणधर्मातिक्रमः। भवतु करणधर्मातिक्रमः किन्नो बाध्यत इति। एतस्मिन् पक्षे न युगपदुपलब्धिप्रसङ्गादिति सूत्रम्। यथानेकेन्द्रियवादिन[२] एकेन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्गे करणत्वादिति परिहारः सोऽस्य[३] न भवति करणधर्मातिक्रमात् व्याहतं चेतत् करणं प्राप्यकार्यप्राप्यकारि चेति। असाहचर्याच्च न त्वक् साहचर्यं नाम यस्यैकं विषयग्रहणं तस्य द्वितीयमपीत्यन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गः॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका॥ ५४॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका। शेषं भाष्ये। एकोपघाते तद्विनाशे वा सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गः। अथैकमिन्द्रियं भवति तद्विघाते विनाशे वा

(१) निवर्तत—पा॰ ४ पु॰। (२) यथा नानेन्द्रियवादिन—पा॰ ४ पु॰।
(३) सोऽत्र—पा॰ ४ पु॰।

सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गः आवरणानुपपत्तेः। यदि त्वगेकमिन्द्रियं भवति नावरणस्य सामर्थ्यमस्तीति विप्रकृष्टावस्थितोपलब्धिप्रसङ्गः। दूरान्तिकार्थानुविधानं चोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्न स्यात् अप्राप्यकारित्वे त्वगिन्द्रियस्यान्तिके ग्रहणं दूरे चाग्रहणमित्येतन्न स्यात्। प्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते प्रतिषेधान्नानात्वं सिध्यतीति। तन्न बुध्यामहे प्रतिषेधादेकत्वसाधनं न स्यात् नानात्वं कथं सिध्यतीतिनासाधना क्रियेति एकत्वं च प्रतिषेद्धुं कथं शक्यते प्रतिषेधात् एकत्वसाधनमनुमानं निवर्तते न पुनरेकत्वमनेकत्वं वा निवर्तत इति। कथं तर्हि अयं ग्रन्थो ग्राह्यः प्रतिषेधाच्चानन्तरं नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते इन्द्रियार्थपञ्चत्वात्। अथवा प्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धाविति प्रतिषेधहेतुना एकत्वप्रतिषेधे कृते ऽर्थान्नानात्वं सिध्यतीत्ययमर्थः। कतमः पुनरसौ प्रतिषेधहेतुः युगपदर्थोपलब्धिप्रसङ्गादित्ययम् अनेनैकत्वं प्रतिषिद्धम् तदेवमवीतसिद्धौ वीतदर्शनार्थमिदमुच्यते॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५५ ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वादिति सूत्रम्। अर्थः प्रयोजनमित्येवमादि भाष्ये। इदं च सूत्रं न कथञ्चन न्यायेन सम्बध्यते। कथमिति विधीयमानोऽर्थः साध्यः पञ्चेन्द्रियाणीति इन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्यसम्बद्धम्[१] अथ प्रयोजनपञ्चत्वं[२] तदप्येवमेव। अथ ग्रहणानि पञ्चीक्रियन्ते तत्राप्यैकान्तिको हेतुर्नास्तीति। एतेन विषया व्याख्याताः।

(१) इत्यसिद्धम्—पा० ४ पु०। (२) परत्वम्—पा० ४ पु०।

इदं तु सूत्रमेवं स्यात् रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नानासाधनक्रियः कर्ता एकविषयावसितौ विषयान्तरसिद्धौ करणान्तरापेक्षित्वात् यस्य कर्तुरनेको विषयः तस्यान्यतमविषयावसाये विषयान्तरसिद्धौ करणान्तरापेक्षित्वं(१) दृष्टम् यथानेकशिल्पपर्यवदातस्य पुरुषस्य क्रियावसायात् क्रियायां करणान्तरापेक्षित्वम् । तथा च रूपाद्यन्यतमविषयावसाये विषयान्तरसिद्धौ(२) साधनान्तरापेक्षित्वमस्ति तस्माद्रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नानासाधनक्रियः कर्ता ॥

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५६ ॥

न तदर्थबहुत्वात् । अस्य यथाश्रुत्युत्थानमस्य चार्य इन्द्रियपञ्चत्वविरोधः । न विरोधात् अर्थबहुत्वादिन्द्रियबहुत्वमिति ब्रुवाणो यदभ्युपगतमेकमिन्द्रियमिति तद्बाधते नासाधनात् न मयार्थबहुत्वादिन्द्रियबहुत्वं साध्यते यतो मे विरोधः स्याद् अपि तु भवतेन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति यत्साधनमुक्तं तस्य मया विरोधो दृश्यते यदीन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि भवन्तीन्द्रियार्थबहुत्वाद् बहूनीन्द्रियाणि प्रसज्यन्ते इति। अस्योद्धारकं सूत्रम्(३) ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद् गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः । गन्धत्वादिभिः सामान्यैः कृतव्यवस्था(४) गन्धादयः न स्वकरणव्यतिरेकेण करणान्तराणि प्रयोजयन्ति यावत्तु गन्धत्वं वर्तते तावतामेकसाधनसाध्यत्वात् यः

---

(१) साधनान्तरापेक्षित्वम्—पा० ४ पु० । (२) सिद्धौ—पा० १ पु० ।

(३) अस्यान्तरद्वारकं सूत्रम्—पा० ४ पु० । (४) कृतकत्वव्यवस्था—पा० ४ पु० ।

पुनरपरो जातिभेद इष्टानिष्टोपेक्षणीयत्वादिर्नामौ करणान्तरं प्रयोजयति एवं सर्वत्र। शेषं भाष्ये। यदि सामान्यं संग्राहकं प्राप्तमिन्द्रियाणां विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम्[१] ॥

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ५८ ॥

अस्यार्थोऽविरोध एव नोक्तोत्तरत्वात् इन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्यस्यार्थेनोक्तोत्तरमेतत्। अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्य इति सूत्रम् ॥

न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ५९ ॥

तत्र बुद्धय एव लक्षणानीत्यस्यार्थो वर्णित इन्द्रियार्थपञ्चत्वादिति। नानेन्द्रियं भिन्नाधिष्ठानत्वात्[२] यस्याधिष्ठानं भिन्नं तदनेकं दृष्टम् यथा घटादिष्वधिष्ठानभेदस्तथेन्द्रियाणामस्ति[३] तस्मान्नानेति। अधिष्ठानभेदोऽसिद्ध इति चेत् न अन्धवधिराद्यभावप्रसङ्गात्। यस्य पुनरधिष्ठानभेदस्तस्य भेदे एकाधिष्ठानविनाशे ऽधिष्ठानान्तराश्रयस्यावस्थानमिति[४] न दोषः। गतिभेदादित्यस्य भिन्नगतित्वादिति प्रयोगः प्रसङ्गः पूर्ववत्। आकृतिः परिमाणमियत्ता। स्वस्थानपरिमाणानि घ्राणरसनस्पर्शनानि। चक्षुर्वहिर्निःसृतं विषयव्यापि तन्महत्। श्रोत्रं त्वाकाशं तदधिष्ठाननियमेन प्रवर्तते धर्माधर्मसंहितया इष्टानिष्टोपेक्षणीयशब्दसाधनभूतया कर्णशष्कुल्या य

(१) विषयव्यतिरेकित्वादेकत्वं—पा० १ पु०। (२) भिन्नाधिष्ठितत्वात्—पा० ४ पु०।

(३) यथा घटादि, अधिष्ठानभेदश्चेन्द्रियाणामस्ति—पा० ४ पु०।

(४) भेदे एकाधिष्ठानविनाशेऽधिष्ठानान्तराश्रयस्येन्द्रियस्यावस्थानमिति—पा० ४ पु०।

आकाशस्य सम्बन्धस्तत्सम्बन्धानुविधाय्याकाशं न विवरान्तरेणा-स्यादिना शब्दमुपलक्षयति[१] नान्यच्चेति तदुपकारप्रतीकारभेदा-द्दोषक्रियते प्रतिक्रियते चेति न च पुनराकाशं नित्यत्वादुपक्रियते न[२] प्रतिक्रियत इति। प्रकृष्टाप्रकृष्टश्रोत्रभेदोऽप्यत एव। जाति-रिति योनिं प्रचक्षते। पञ्च खल्विमा इन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानीन्द्रियाणां योनय इति योनिस्तादात्म्यं न पुनस्तत्कार्यत्व-माकाशे सम्भवति नित्यत्वात्। कथं पुनर्ज्ञायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति नोक्तोत्तरत्वात् नाव्यक्तप्रकृतीनीन्द्रियाणीत्यु-क्तोत्तरमेतत् ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६० ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम्। भूतगुणविशेषो गन्धरसरूप-स्पर्शशब्दा विशेषकत्वाद्विशेषा इत्युच्यन्ते। यथा गन्धवत्त्वादिना[३] पृथिव्यबादिभ्यो भिद्यते रसादिभिरबादय इति। दृष्टो हि बाह्या-नामुभयपक्षसम्प्रतिपन्नानां पृथिव्यादिभूतानां स्वगुणाभिव्यक्तिनियमः अस्ति च घ्राणादिभिरपि गन्धाद्यभिव्यक्तिनियमः तेन भूतगुण-विशेषोपलब्धेर्भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणीति। किं किमात्मकमिति येन यद्गुणाभिव्यक्तिः। तत्र पार्थिवं घ्राणं गन्धाभिव्यक्तिहेतुत्वात् बाह्य-पार्थिवद्रव्यवदिति। एवं शेषेष्वपि ॥

गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टम् उद्देशश्च नियोगविकल्प-

---

(१) शब्दमुपलम्भयति—पा॰ ४ पु॰। (२) न—नास्ति ४ पु॰।

(३) गन्धवत्त्वेन—पा॰ ४ पु॰।

समुच्चये: समान: तत्र नियोग एकैकगुणत्वं विकल्प: कस्यचिदेक: कस्यचिद्द्वावित्येवमादि: समुच्चय: सर्व:[1] सर्वत्र अतो विशेषणार्थं गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ता: पृथिव्या:, अप्तेजोवायूनां पूर्वंपूर्वमपोह्याकाशस्योत्तर:, नियमार्थे सूत्रे[2] ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ता: पृथिव्या: ॥६१॥
अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तर: ॥ ६२ ॥

चत्वार: पृथिव्यामेकैकशोऽपकर्ष उत्तरेषु स्पर्शपर्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणाम: तेन किं कृतं भवति स्पर्शपर्यान्तानां विनियुक्तानां य उत्तर: स आकाशस्येति आकाशस्योत्तर: शब्द:। उत्तर इत्ययं तरब्निर्देशो न युक्त: द्वयोर्दृष्टत्वात् इह पुन: प्रकृष्टत्वाच्चिन्त्ये सत्युत्तम इति स्यात्। नायं नोत्तरब्निर्देश: अपि तु पराभिधानमेतत् यदुक्तं भवति पर इति तदुक्तं भवत्युत्तर इति। तन्त्वं वा स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् भवतु वा तरब्निर्देश: ननूक्तमुत्तम इति प्राप्नोति न स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् गन्धादिभ्य: पर: स्पर्श: स्पर्शादयं पर इति यावदुक्तं भवति तावदुक्तं भवत्युत्तर इति न सर्वगुणानुपलब्धे: ॥

न सर्वगुणानुपलब्धे: ॥ ६३ ॥

नायं गुणेषु विनियोग: साधु: कस्मात् पार्थिवेन घ्राणेन पार्थिवानां गन्धादीनामुपलब्धिप्रसङ्गात् एवमाप्येन रसनेन त्रयाणां तैजसेन चक्षुषा द्वयोरिति कथं तर्ह्यात्मगुणा विनियोक्तव्या: ॥

(१) सर्वे—पा० ४ पु०। (२) नियमार्थं सूत्रद्वयम्।

एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तद-नुपलब्धिः ॥ ६४ ॥

एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः य-स्मादेकैकगुणानि भूतानि तस्मादेकगुणग्रहणमिति[1] एकैकश्येनेति वीप्सो निर्देशः[2] कथं तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्त इति।

संसर्गात्त्वनेकगुणग्रहणमिति। संसृष्टाऽबादिभिः पृथिवी तस्माद-नेकगुणा[3] गृह्यत इति एवं शेषेषु संसर्ग[4]स्त्वप्रतिषिद्धो मिथः पञ्चानां चेति। नियमस्तर्हि न प्राप्नोति पृथिव्यां चत्वारो नेतरेषु संसर्गस्यानियमादिति। न न प्राप्नोति कस्मात्[5] विष्टं ह्यपरं परेण॥

विष्टं ह्यपरं परेण ॥ ६५ ॥

विष्टमबादिना परेणापरं नापरेण पृथिव्यादिना परमबादि। विष्टत्वं संयोगविशेषः। न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वादिति[6]।

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६६ ॥

नेति त्रिसूत्रीमनन्तरोक्तामनेन प्रत्याचष्टे। यस्यैकैकगुणानि भूतानि तस्य तैजसमेव द्रव्यं रूपवत्त्वात् प्रत्यक्षं प्राप्नोति।

न पार्थिवमाप्यं वा अरूपत्वात्। अस्य सूत्रस्य विकल्पतोऽनेकः सूत्रार्थः कल्प्यत इति भाष्ये वर्णितम् तदेव न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिषिध्य न सर्वगुणानुपलब्धेरिति देशितं तत्समाधीयते॥

---

(१) तस्मादेकैकगुणग्रहणमिति—पा० ४ पु०। (२) वीप्सया निर्देशः—पा० ४ पु०।
(३) अनेकगुणानि गृह्यन्ते—पा० १ पु०। (४) संयोगः—पा० ४ पु०।
(५) कथं यस्मात्—पा० ४ पु०। (६) प्रत्यक्षसिद्धत्वात्—पा० ४ पु०।

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्[१] तत्तत् प्रधानम् ॥ ६७ ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात् तत्तत्प्रधानम् तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः घ्राणादीनामिन्द्रियाणां पूर्वं पूर्वमिन्द्रियं परस्मात् परस्मात् प्रधानम्। का प्रधानता चतुर्गुणत्वादिः को गुणोत्कर्षः स्वगुणाभिव्यक्तिसामर्थ्यम् येन गुणेन यद्द्रव्यमुत्कृष्यते स तज्जातीयाभिव्यञ्जकत्वादुत्कृष्टो भवति यथा बाह्यानां द्रव्याणामिति। अस्ति चेन्द्रियाणामपि स्वगुणाभिव्यक्तिनियमः तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः[२]। यः पुनर्गन्धगुणत्वाद् घ्राणं गन्धग्राहकमिति प्रतिजानीते तस्य सर्वगुणोपलब्धिप्रसङ्गः कस्मात् पुनर्न सर्वं पार्थिवं घ्राणमिति व्यवस्थानियमज्ञापनार्थम्। तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वादिति सूत्रम् ॥

तद्व्यवस्थानं तु[३] भूयस्त्वात् ॥ ६८ ॥

किं पुनरिदं भूयस्त्वम् अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुषसंस्कारकारितो भूयस्त्वम् दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्दः[४] यथा लोके प्रकृष्टो विषयो भूयानित्युच्यते। यथा च पृथगर्थक्रियासमर्थानि पुरुषसंस्कारोपग्रहात् विषौषधिमणिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्यन्त इति स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत् केन कारणेन स्वानि गन्धादीनि इन्द्रियाणि नोपलभन्त इति ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ६९ ॥

---

(१) पूर्वपूर्वं गुणोत्कर्षात्—पा० पु०। (२) सर्वगुणोपलब्धिप्रसङ्गः—पा० ४ पु०।
(३) तद्व्यवस्थापनं तु—पा० ४ पु। (४) भूयस्त्वे प्रकर्षशब्दः—पा० पु०।

सगुणानामिन्द्रियभावात् सह गुणेनेन्द्रियं भवति निर्गुणं तु नेन्द्रियमतो न गृह्णाति यदि पुनरिन्द्रियस्य सहकारी च गन्धः स्याद् ग्राह्यश्चेति ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७० ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च यदीन्द्रियं स्वगन्धं गृह्णीयात् तेनासावि-न्द्रियगन्धः नेन्द्रियग्राह्यः स्यात् गन्धश्च गृह्णदिन्द्रियमात्मानं गृह्णी-यात् आत्मा ह्यस्य गन्ध इति। न चात्मसाधनं करणमस्तीति दृष्टा-न्तविरोधः न चैतत् प्रत्यक्षं यद्वद् घ्राणगन्धो घ्राणग्राह्य इति। कस्मात् पुनरिदं न देश्यते घ्राणेन घ्राणं कस्मान्न गृह्यत इति। न देश्यते ऽदृष्टत्वात् न दृष्टं घ्राणेन घ्राणस्य ग्रहणमित्यतो न देश्यत इति तुल्यं घ्राणेन स्वस्य गन्धस्याग्रहणमित्येतदपि नादेश-नीयम्। स्वगुणान्नोपलभन्त[1] इन्द्रियाणि कस्मादिति तुल्यो ह्युभयत्र हेत्वभावः ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७१ ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणीत्येतदयुक्तम्। स्वगुण उपलभ्यते आकाशेन शब्द इति। न पुनः श्रोत्रं सशब्दमि-न्द्रियमिति यथेतराणि सगुणानीन्द्रियाणि नैवमाकाशमिति। कस्माच्छब्दस्येतरगुणवैधर्म्यात् आकाशस्येतरद्रव्यवैधर्म्यात् अस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं तदुपलब्धिरितरेतरधर्मवैधर्म्यादिति सूत्रम् ॥

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७२ ॥

---

(१) नोपलभ्यन्त—पा० ४ पु० । एवमग्रेऽपि ।

न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जको नाकाशं सगुणमिन्द्रियमिति। किं पुनरिदं श्रोत्रम् आकाशं परिशेषात्। तत्रात्मा तावन्न श्रोत्रं कर्तृत्वात् श्रोता आत्मा न श्रोत्रम्। मनः श्रोत्रं[१] भविष्यतीत्यपि न मनसः श्रोत्रत्वे बधिराद्यभावः सर्वविषयत्वाच्च मनसः सर्वविषयं च श्रोत्रं प्राप्नोति। पृथिव्याद्यपि न श्रोत्रं घ्राणादिभावेन विनियोगात् घ्राणादिविनियुक्ताः पृथिव्यादयः श्रोत्रभावे च घ्राणादीनां तद्वैकल्ये शब्दानुपलब्धिप्रसङ्गः। त्वचः श्रोत्रभावे[२] बधिराद्यभावः सर्वोपघाते च प्रायणम्। दिक्कालयोः श्रोत्रभावे च शब्दस्यान्यगुणत्वादग्रहणप्रसङ्गः। तद्गुणत्वमेवेति चेत् नास्ति विवादः यस्य शब्दो गुणस्तदाकाशं भवता सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते तौ दिक्कालाविति। आकाशप्रत्याख्यानं वाऽन्यगुणत्वाच्छब्दस्य यदि शब्दो दिक्कालगुणो भवति आकाशं तर्हि प्रत्याख्यातम्। न हि शब्दमन्तरेणाकाशास्तित्वे लिङ्गमिति[३] यथा दिक्कालयोः परापरादि[४] लिङ्गमिति न च द्रव्यान्तरं शिष्यते न च गुणानां श्रोत्रभावो युक्तः न च कर्मणाम् न च सामान्यविशेषसमवायानां सामर्थ्यानुपलब्धेः न चेदं श्रोत्रं नास्ति शब्दोपलब्धिलिङ्गं शिष्यते चाकाशं तस्मादाकाशं श्रोत्रमिति॥

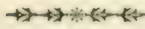
इति—श्रीउद्द्योतकरे न्यायवार्त्तिके तृतीयस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम्॥

---

(१) श्रवणं—पा० ४ पु०।
(२) श्रोत्रत्वे—पा० ४ पु०।
(३) लिङ्गमस्ति—पा० ४ पु०।
(४) परत्वापरत्वे—पा० ४ पु०।

तृतीयेऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः । सा किमनित्या नित्या वेति धर्मविचारः सत्त्वस्याधिगतत्वात् तस्यां च संशयमुपपादयति[1] ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः । उभाभ्यां साधर्म्यमस्पर्शवत्त्वम् विशेष उपजननापायधर्मकत्वं[2] विपर्ययश्च बुद्धौ नोपलभ्यते ततः संशयः । अनुपपन्नरूपः खल्वयं संशयः सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयमेतत् यदुता[3] नित्या बुद्धिरिति त्रैकाल्यव्यक्तेश्च बुद्धौ त्रैकाल्यं व्यज्यमानं दृष्टम् जानामि ज्ञास्याम्यज्ञासिषमिति । न चोपजननापायावन्तरेण त्रैकाल्यव्यक्तिः न ह्यनुपजननापायधर्मेषु आकाशादिषु त्रैकाल्यं व्यज्यते न च विशेषदर्शने सति युक्तः संशयः तस्मात् संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति । शेषं भाष्ये । दृष्टिप्रवादोपालम्भार्थं प्रकरणम् न च बुद्धेरनित्यत्वं प्रति-

(१) उत्पादयति—पा॰ ४ पु॰ ।

(२) उपजनापायधर्मकत्वं—पा॰ ४ पु॰ । एवमग्रेऽपि ।

(३) यद्धता—पा॰ ४ पु॰ ।

पाद्यमपि तु परस्य दर्शनं निवर्त्तनीयमिति । एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति साङ्ख्या नित्या बुद्धिरिति साधनं च प्रचक्षते विषयप्रत्यभिज्ञानादिति ॥

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

यं पूर्वमज्ञासिषं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे प्रतिसन्धानमवस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम् । बुद्धिनानात्वे प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः यथा पुरुषान्तरबुद्धिषु ॥

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

साध्यसमत्वादहेतुः । यथैव बुद्धेर्नित्यत्वं साध्यं तथैव बुद्धौ प्रत्यभिज्ञानमपि साध्यम् कस्मात् चेतनधर्मस्य करणे ऽनुपपत्तेः पुरुषधर्मः खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्बोध इति । चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिजानातीति तस्यैव तस्माद्धेतोर्नित्यत्वं युक्तम् । क्रियानाधारत्वाच्च करणस्य । न हि करणं क्रियाया आधारो भवति उपलब्धिश्च क्रिया सा च न करणे वर्त्तितुमर्हतीति । स्वक्रियाधारत्वादयुक्तमिति चेत् अथ मन्यसे सर्वं कारकं स्वक्रियाया आधारो भवतीत्यतोऽयुक्तं क्रियानाधार इति सत्यम् भवति स्वक्रियाधारो न पुनः स्वक्रियातः करणव्यपदेशः । स्वक्रियायां सर्वं कारकं कर्तृ भवति करणभावं चाश्रित्य बुद्धौ विचारः तस्मादयुक्तमेतत् । सर्वकर्तृत्वप्रसङ्ग इति चेत् यदि पुनः स्वक्रियानिमित्तकः कर्तृव्यपदेशः सर्वं कारकं कर्तृ प्राप्तं सत्यमेतत् नाभ्युपगमा एव दोषत्वेन देश्यन्त इति । कर्तृकरणादिव्यपदेशस्य कथं प्रधानक्रियापेक्षः कर्तृकरणादिव्यपदेशः

यदर्थं करण[१]मुपादीयते सा प्रधानक्रिया तस्यां च साधनभावे विवक्षिते भेदे वा ऽविवक्षिते कारकमित्यनेन शब्देनाभिलप्यन्ते कर्त्रादयः यदा तु भेदो विवक्षितस्तदा कर्तृकरणकर्मशब्दवाच्यानीति । कारकशब्देनापि सामान्येनाभिधीयमानेषु करकेषु यः स्वगतो विशेषः इतरेतरव्यावृत्तः सोऽभिधीयते अन्यस्याभावात् प्रधानक्रियापेक्षं तु कारकाणां कर्त्राद्यभिधानमिति[२] । तत्र यदितराप्रयोज्यमितरकारकप्रयोक्तृ च तत् कर्तृ एवं शेषेषु कारकशब्दाः पूर्ववद्वक्तव्याः[३] । यद्यन्यकारकाप्रयोज्यत्वं कर्तृत्वं नन्वयमपि कारकोपादानेन प्रयुज्यते न प्रयुज्यते फलस्य प्रयोजकत्वात् फलं कर्तारं प्रयोजयति न कारकं करणादि न च फलं कारकमिति तेषां तन्नान्तरीयकमुपादानम् । न हि करणादि कारकोपादानमन्तरेण क्रिया सम्भवतीति तन्नान्तरीयकत्वात् कारकाण्युपादीयन्त इति । तस्माच्चेतनधर्मः करणे न सम्भवतीति उपेत्य प्रत्यभिज्ञानमन्तःकरणे तस्यैकानेकव्यावृत्तेरसाधारणता । न हि प्रत्यभिज्ञानमेकत्वे दृष्टं न नानात्व इति प्रत्यभिज्ञानेन स्वरूपावधारणे च सति विरुद्धः यदा चेदं प्रत्यभिज्ञानं निरूप्यते तदा बुद्धिभेदं प्रतिपादयति प्रत्यभिज्ञानं हि नामाद्यप्रत्यक्षनिरोधे द्वितीयदर्शने प्रागाहितसंस्काराभिव्यक्तौ स्मृतिपूर्वं तृतीयं दर्शनम् । न च बुद्ध्यभेदवादिनो द्वितीयमपि तावद्दर्शनमस्ति कुतस्तृतीयमिति । प्रत्ययभेद इति

---

(१) कारक—पा० १ पु० ।   (२ अभिधानादिति—पा० ४ पु० ८ ।

(३) पूर्ववत् प्रयोक्तव्याः—पा० ४ पु० ।

चेत् अथ मन्यसे अवस्थिताया बुद्धेः प्रत्ययास्तिरोभवन्ति व्यज्यन्ते च। तत्राद्यदर्शनतिरोभावे प्रत्ययान्तराविर्भावे च प्रत्यभिज्ञानमिति तन्न युक्तम् तद्व्यतिरेकेण बुद्धिस्वभावानवधारणात्। यां तां प्रत्ययव्यतिरिक्तां बुद्धिं भवन्तः कल्पयन्ति तस्याः कः स्वभाव इति वक्तव्यम्। अस्माकं तु प्रत्ययमात्रं बुद्धिः अर्थग्रहणं हि बुद्धिरिति। दर्शनदृष्टस्य स्पर्शनेन प्रत्यभिज्ञानान्नानात्वे प्रत्यभिज्ञानमिति विरुद्धः प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेणेति। यदि बुद्धिरध्यवस्यति अथ बुद्धौ वर्तमानेन ज्ञानेन चेतनः किं करोति चेतयत इति कश्चेतयते यदि यस्याध्यवसायः स चेतयते विरुद्धमेतत्। अथात्मा चेतयते कथं बुद्धौ वर्तमानेन प्रत्ययेनात्मा चेतयते न ह्यन्यत्र वर्तमानया क्रियया अन्यस्य तद्वत्ता भवति। अथ पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीत इति नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते यावदुक्तं भवति चेतयते तावदुक्तं भवति जानीत[1] इति। बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् अथ मन्यसे बुद्धिर्ज्ञापयत्यात्मा जानीत इति अद्धा जानीते च पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति। अध्यवसायचेतनयोश्च स्वभावभेदो वक्तव्यः भवताप्येकत्वं वक्तव्यम्[2] देशकालस्वभावाभेदात् यस्मादविदेशमविकालं च बुद्ध्याध्यवसितमात्माप्यध्यवस्यति। स्वभावाभेदोऽसिद्ध इति चेत् अथ मन्यसे सत्यमभिन्नकालमभिन्नदेशं च बुद्ध्याध्यवसितमात्माप्यध्यवस्यति न पुनर्यैरचेतनात्मैवाध्यवसाय इति। न प्रतिशरीरमनेकपुरुषप्रसङ्गात् यद्यन्यश्चेतयिता अन्यश्चाध्यवसाता भवति अन्यः प्रतिजानीते अन्यः पश्यत्यन्यः शृणोति मन्तेत्येवमादिषु पुरुषान्तराणि खल्विमानि द्रष्टा श्रोता

---

(१) जानातीति—पा० ४ पु०। (२) वाच्यम्—पा० ४ पु०।

मन्तेति नैकस्यैते धर्मा इति। अत्र भवता किं वक्तव्यम् अभिन्नार्था एते शब्दा इत्येतद्वक्तव्यम् अभिन्नार्थास्तदेते शब्दा भवन्ति नन्व-त्राप्यर्थो न भिद्यते चेतनोऽध्यवसाता मन्ता बोद्धेति[1] तस्मादयुक्त-मेतद् बुद्धिरध्यवस्यत्यात्मा चेतयत इति। यदि पुनरिदं प्रत्यभि-ज्ञानं मनसो नित्यत्वसाधकं[2] स्यात् न युक्तमेवं भवितुम् मनसो नित्यत्वाभ्युपगमात्[3] अभ्युपगम्यते मनसो नित्यत्वमिति तत्र साध-नमनर्थकम् अनेकान्ताच्च न प्रत्यभिज्ञानात् करणैकत्वं सिध्यति दृष्टं करणभेदे ऽपि प्रत्यभिज्ञानं ज्ञातुरेकत्वात् दर्शनदृष्टस्य स्पर्शनेन प्रत्यभिज्ञानात् प्रदीपदृष्टस्य प्रदीपान्तरेणेति। यत्त्विदं मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयः प्रादुर्भवन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति[4] तच्च न युगपद्ग्रहणात्॥

न युगपदग्रहणात्॥ ४॥

वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्त्यवस्थानमिति सूत्रार्थः॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः॥ ५॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः वृत्तीनामपगमे वृत्तिमतोऽप्य-पगम इति सूत्रार्थः। अविभु चैकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः सम्बध्यत इति॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम्॥ ६॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम्। वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वादिति सूत्रार्थः। वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति॥

---

(१) मन्ता वेति—पा० ४ पु०। (२) साधनं—पा० १ पु०।
(३) नित्यस्याभ्युपगमात्—पा० ४ पु०। (४) ऽनन्येति—पा० ४ पु०।

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गादिति वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदे सत्युपपद्यत इति। एकत्वे त्वनर्थको व्यासङ्ग इति विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः ॥

न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

न गत्यभावात्। प्राप्तान्यन्तःकरणेनेन्द्रियाणीति सूत्रार्थः। व्यापित्वे च युगपदनेकेन्द्रियसम्बन्धाद्युगपद्ग्रहणप्रसङ्गस्य दोषः। अणावपि मनस्येकेन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेत् करणत्वान्न युगपद् ग्रहणम्। ममाप्येवं कस्मान्न परिहारः न करणभेदे दृष्टत्वात्। यानि खल्वभिन्नानि करणानि तान्येकेनैवाधिष्ठायकेनाधिष्ठितानि युगपत्प्रवर्तमानानि दृष्टानि। यथोभयहस्ताधिष्ठिते वास्यौ प्रवर्तेते तथेन्द्रियाणि व्यापकेनान्तःकरणेनाधिष्ठीयन्त इति युगपत्प्रवृत्तिः प्रसक्ता तत्प्रसक्तौ च युगपद्ग्रहणप्रसङ्ग इति। गत्यभावाच्च विभुनोऽन्तःकरणस्य प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभावात् न चायुगपत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रमाणमस्ति येन प्रमाणेन प्रतिषिद्धमपि प्रत्ययायौगपद्यं प्रतिपद्येत यथा कथञ्चि[1]त्प्रतिषिद्धमपि प्रतिपद्यते तथा[2] चक्षुषो गतिः प्रतिषिद्धा केनचित् सन्निकर्षविप्रकर्षयोस्तुल्यकालग्रहणात् यस्मात् सन्निकृष्टं पाणिं विप्रकृष्टं चन्द्रमसमेकस्मिन् काले चक्षुषा प्रतिपद्यते तस्मान्न गतिमच्चक्षुरिति विप्रतिषिद्धापि सती गतिर्व्यवधानप्रतिघातेनानुमीयत इति। न च युगपत्प्रत्ययो-

(१) किञ्चित्–पा० १ पु०।   (२) यथा–पा० ४ पु०।

त्पत्तौ प्रमाणमस्ति सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे। कुतस्तर्हि विवादः तस्य विभुत्वे तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धेर्नास्ति। न ह्यन्तःकरणस्य विभुत्वप्रतिपादकं प्रमाणमस्ति एकमन्तःकरणं नाना चेमाश्चक्षुर्विज्ञानाद्यात्मिका वृत्तय इति। एतच्च वृत्तिवृत्तिमतो-रेकत्वे ऽनुपपन्नम् यस्य पुनर्वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वं तस्यान्तःकरण-साधनश्चक्षुरादिसाधनश्चात्मा अर्थानुपलभत इति युक्तम्। एतेन विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः। पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति कः पुनरयं व्यासङ्गः अभीष्टविषयोऽनेकविज्ञानोत्पादः स च पुरुषस्य नान्तःकरणस्य यः पुनरयं सन्निधानासन्निधानलक्षणोऽन्तः-करणस्य व्यासङ्गः सोऽनुज्ञात इति। एकमन्तःकरणं नाना वृत्तय इति नैतन्न्यायविलक्षणकः प्रतिपत्तुमर्हति यथैवान्तःकरणमेकं तथा वृत्तिरिति। दृष्टविरोध इति चेत् अथ मन्यसे यदि चान्तः-करणान्न वृत्तिर्भिद्यते ननु दृष्टं विरुध्यते रूपं रसो गन्धः स्पर्श इति दृष्टः प्रत्ययभेदो न स्यात् न न स्यात् विषयभेदानुविधानात् वृत्तिरभिन्नापि विषयभेदमनुविधीयमानाभिन्नेव ख्याति यथोप-धानभेदमनुविधीयमानं स्फटिकादिद्रव्यं भिन्नमिव प्रकाशते। अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान इति सूत्रम् ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

नानेकान्तात्। उभयथा खल्वयं नानात्वाभिमानो दृष्टः नाना-भूतेषु गन्धादिषु अभिन्ने च स्फटिक इति यथाश्रुतिसूत्रे हेत्वभावो दृष्टान्तमात्रत्वात् दृष्टान्तमात्रमेतन्नात्र हेतुरस्तीति। विकल्पानुप-

पक्षेश्च योऽयं दृष्टान्तः स्फटिकवदिति विकल्पोऽत्र किमयं स्फटिक उपधानभेदेन भिद्यते उत नेति किं चातः यदि भिद्यते न दृष्टान्तः अथ न भिद्यते नानात्वाभिमानः कथम् यद्युपधानभेदाद् भिन्नमुपधानमिति कथं प्रतिपद्यसे यदि प्रत्ययभेदाद्व्याघातः अभिन्ना वृत्तिः प्रत्ययश्च भिन्न इति व्याघातः प्रत्ययपर्यायत्वाद् वृत्तेः। अथ भवतां वृत्तीनां भेदे किं प्रमाणम् ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्शनं क्रमेण ज्ञानान्युपजायन्ते अपयन्ति चेति दृश्यते एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्ययनानात्वाभिमानस्य एकानेकविषयाधिगतिः कथम् एकस्मिंश्च विषये नानात्वाभिमानः स्फटिके दृष्टः[१] नानाभूतेषु च गन्धादिषु नानात्वाभिमानो दृष्टः तेन नानात्वाभिमानस्योभयथा दृष्टत्वादिदमेकमिदमनेकमिति न युक्तः प्रत्यय इति। यश्चायमभिन्ने स्फटिके भेदप्रत्ययः सोऽपि प्रत्ययभेदमन्तरेण न युक्तः। न हि प्रत्ययाभेदवादिनः स्फटिके नीलादिप्रत्ययभेदो युक्त इति स्फटिके नीलादिप्रत्ययोऽसम्बन्धान्न युक्तः न हि नीलं द्रव्यं चक्षुःसन्निकृष्टमिति। अथ सन्निकृष्टं तदेव नीलं न स्फटिक इति स्फटिकसमानाधिकरणः स्फटिके नीलप्रत्ययो न युक्तः। न नैरन्तर्यदर्शनात् नैरन्तर्येणावस्थिते स्फटिकनीलद्रव्ये चक्षुषा सन्निकृष्येते तत्सन्निकर्षान्नीलगुणाध्यारोपेण स्फटिके मिथ्याप्रत्ययो नील इति यथा सान्तरेष्वन्तरालादर्शनात् संयुक्तप्रत्यय इति। यस्य च प्रत्ययो न भिद्यते तस्य त्रीणि प्रमाणानीति शास्त्रं व्याहन्यते[२] न हि प्रत्ययाभेदे प्रमाणभेदः सम्भवति। विषयभेदात् त्रित्वमिति चेत्

(१) दृष्टान्तः—पा० ४ पु०। (२) भिद्यते—पा० ४ पु०।

अथ मन्यसे विषयस्त्रेधा भिन्नस्तेनानुरञ्जितः प्रत्ययस्त्रेधैव भवति तन्न युक्तम् प्रमाणाभेदे विषयभेदानधिगतेः। न हि प्रमाणभेदमन्तरेण विषयभेदोऽधिगन्तुं शक्यत इति। विषयतादात्म्यादिति चेत् अथ मन्यसे विषय एवासौ तथा व्यवस्थितस्तादात्म्यात् तथाख्यातीति तन्न प्रमाणवैयर्थ्यात्[1] एवं सति व्यर्थं प्रमाणं न विषयभेदं प्रमाणभेदोऽवगमयति विषयस्तु तादात्म्यात् तथा व्यवतिष्ठत इति यथाध्यवस्यति तथा चेतयत इति च व्याघातः। अप्रकारवत्त्वात् प्रकारवत्येतद्युक्तम् अप्रकारे न युक्तम् बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपलभत इति च विरोधोऽधिकरणाधेययोरभेदात् यः प्रत्ययः स बुद्धिरित्यधिकरणाधेययोरभेदः। एवं च सति बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपलभत इति व्याहतम्॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान इत्येतदमृष्यमाणः क्षणिकवाद्याह। स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनामहेतुः॥

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनामहेतुः॥ १०॥

नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा॥ ११॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्यान्यत्वाभिमान इत्ययुक्तम् क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनाम् क्षणिकत्वमुपचयापचयप्रबन्धदर्शनात्। यस्माच्छरीरादिषु पक्तिनिर्वृत्तं रसद्रव्यं[2] प्रतिक्षणमुपचीयते वापचीयते च उपचयाद्व्यक्तीनामुत्पादः अपचयाद्व्यक्तिनिरोधः तौ चोत्पादनिरोधौ तस्य कालान्तरेण दृष्टौ अतोऽवगम्यते प्रतिक्षणमुपचीयते चाप-

---

(१) वैयर्थ्यप्रसङ्गात्—पा० ४ पु०।　　　　(२) रसवद्द्रव्यं—पा० १ पु०।

चीयते च शरीरमिति। यस्य खलु प्रतिक्षणमुपचयापचयौ न दृष्टौ तस्य कालान्तरेणापि न भवतो[1] यथा भूमेरपच्यमानायाः पाकजानामिति। पच्यमानभूमिपाकजवच्च प्रतिक्षणं विशेष इति। अस्य प्रयोगः प्रतिक्षणं शरीरमन्यच्चान्यच्च भवति बाह्यप्रत्ययाभेदे सत्यन्ते विशेषदर्शनात् पच्यमानभूमिपाकजवत् अपच्यमानभूमिपाकजवच्चेति। तदिदमुपचयापचयप्रबन्धदर्शनं शरीरे दृष्टत्वाच्छरीरस्यान्यत्वं साधयतु न पुनरनुपलभ्यमानोपचयापचयविशेषाणां स्फटिकादीनामेतस्मादन्यत्वं सिध्यतीत्यहेतुः। यत्रोपलब्धिस्तस्यान्यत्वमिति चेत् अथ मन्यसे नैवास्माभिरुपचयापचयप्रबन्धदर्शनेन सर्वभावानां क्षणिकत्वं साध्यते अपि तु यत्र तदस्ति तस्मिन्[2] क्षणिकत्वमिति। सत्यम् यस्य यस्योपचयापचयप्रबन्ध उपलभ्यते तस्य तस्यान्यत्वमिति न तु क्षणिकत्वम् उपचयापचयप्रबन्धदर्शनं चान्यथाभवदहेतुः क्षणिकत्वे। कथमन्यथा पूर्वावयवा[3] आहारावयवसहिताः पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्यूहान्तरमापद्यमानाः शरीरान्तरमुत्पादयन्तीति युक्तो भेद इत्यहेतुरेषः। तुल्यं पक्षप्रतिज्ञानमिति चेत् अथ मन्यसे पूर्वाहारावयवोपचययोगे[4] सति शरीरावयवाः शरीरान्तरमारभन्ते पूर्वव्यूहपरित्यागेन न पुनः क्षणिकत्वादन्यत्वमित्यत्र को हेतुरिति। नासाधनात् न मयाहारोपचयापचययोगाच्छरीरस्यान्यता साध्यते अपि तु भवता विशेषदर्शनाच्छरीरस्यान्यत्वमभ्यधायि ततश्च क्षणिकत्वमिति विशेषदर्शनं क्षणिकत्व-

(१) न भवति—पा० ४ पु०। (२) तत्र—पा० ४ पु०।
(३) पूर्वशरीरावयवाः—पा० ४ पु०। (४) पूर्वापरावयवोपचययोगे—पा० ४ पु०।

साधनम् तदस्माभिर्विशेषदर्शनमन्यथाभवत् क्षणिकत्वेन साधनमित्येतावन्मात्रकमुच्यते न साधनमभिधीयत इति। अथावश्यं साधनं वक्तव्यम् इदं ब्रूमः नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः॥ १२॥

उत्पत्तिकारणं विनाशकारणं चोपचयापचयौ वल्मीकघटादीनां दृष्टाविति तदुभयं क्षणिकत्वे न स्यात्। उपचय इति च वृद्धिः उपचितो गौरिति अपचय इति ह्रासः अपचितो गौरिति उभयं चैतदवस्थितवस्तुविषयम् न ह्यपूर्वं जायमानं वर्द्धत इत्युच्यते नापि विनश्यदपचितमित्युच्यते उपचयापचयोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरिति सूत्रार्थः। अथवा कारणमित्याधारोऽभिधीयते कार्यमित्याधेयम् न च क्षणिकत्वे आधाराधेयभावः सम्भवति न चाधाराधेयभावमन्तरेण कार्यकारणभावः तस्मात् कार्यकारणभावोपलब्धेरक्षणिकत्वमिति। अस्य प्रयोगः कार्यकारणे एककालानुभाविनी आधाराधेयभावात् चीरकुण्डवदिति। चीरं कुण्डे वर्तते तच्च कुण्डकालमनुभवति तथा च कार्यं कारणे वर्तते तस्मात् तदपि कारणकालमनुभवति नाधाराधेयभावस्यासिद्धत्वादिति चेत् अथ मन्यसे ऽसिद्धः कार्यकारणयोराधाराधेयभावः कार्यस्यानाधारत्वात्। नैव हि नः किञ्चित् कार्यमाधारवद्दृष्टमिति। नानेकान्तात् नायमेकान्तः सर्वं कार्यमनाधारमिति। यथोभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या रूपं कार्यं चाधारवच्च स्पर्शस्तदाश्रय इति च व्याघातः। यदि च रूपमनाश्रितं भवति स्पर्शस्तदाश्रय इति व्याहतम्। अनेन च

रूपदृष्टान्तेन यावद्यावत् समानकालतया साध्यते सर्वं तदेककालानुभावि भवतीति सिद्धः कार्यकारणभावः। क्षणिकेष्वपि नाशोत्पादयोरेककालत्वात् तुलान्तयोरुन्नमनावनमनवदिति चेत् अथ मन्यसे कार्यकारणभावः क्षणिकेष्वपि सम्भवतीति कारणविनाशसमकालं कार्यभावात्। यदा कारणं विनश्यति तदा कार्यमुत्पद्यते विनश्यच्च कारणमस्ति कारणविनाशेनाभिन्नकालः कार्योत्पादः यथा तुलान्तयोर्नामोन्नामाविति। न हेत्वर्थापरिज्ञानात्। न ब्रूमः क्षणिकत्वे[१] कार्यकारणभावो नास्ति अपि त्वाधाराधेयभावो भिन्नकालत्वात् कार्यकारणयोर्न युक्त इति कार्यं चानाधारमिति न दृष्टान्तोऽस्ति अस्मत्पक्षे तु कार्यमाधारवदित्यस्ति दृष्टान्तो रूपादिरिति। तुलाधारस्य च व्यापारे[२] नामोन्नामभावानभ्युपगमाद्[३] युगपद्भावानुपपत्ति[४]रेकत्वात्। यदि तुलामधिकृत्य ब्रवीषि तदेकं कर्म भ्रमणाख्यमेकत्वाद् युगपद्भावो न युक्तः न ह्येकं युगपद्भवतीति। अथावयवकर्मणी तयोरपि कार्यकारणभावेनानभ्युपगमात् किं केन सम्बध्यते अथ युगपद्भावमात्रं विवक्षितमिति युगपद्भावः कारणयौगपद्यात् यावतामर्थानां कारणानि युगपद्भवन्ति तावतामेकस्मिन् काले भाव इति नामोन्नामावसम्बद्धौ कारणयौगपद्यं तु गुरुत्वप्रयत्नसंयोगा उन्नतेः अवनतेरपि गुरुत्ववद्द्रव्यसंयोगानुगृहीतो रज्जुतुलासंयोगः अथापि न कर्मार्थान्तरं संयोगं वा परः प्रतिपद्यते तस्याप्युत्तरमुत्तरं संयोगो-

---

(१) क्षणिके—पा० ४ पु०। (२) कर्मणः—पा० ४ पु०।
(३) भावेनानभ्युपगमात्—पा० ४ पु०। (४) भावानुपपत्ति—पा० ४ पु०।

ऽप्यर्थान्तरमिति संयोगकारणत्वेन च कर्माप्यर्थान्तरमिति । यथा च भावानामुत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यते नैवं स्फटिकस्य न चानुपलभ्यमानं शक्यमभ्यनुज्ञातुमिति । क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः[१] ॥

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः ॥ १३ ॥

यथा क्षीरस्य विनाशकारणमनुपलभ्यमानमभ्यनुज्ञायते दध्नश्चोत्पत्तिकारणमेवं स्फटिकादिव्यक्तीना[२]मनुपलभ्यमाने उत्पत्तिविनाशकारणे अभ्यनुज्ञेये इति ॥

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

लिङ्गितो ग्रहणान्नानुपलब्धिः । यल्लिङ्गत उपलभ्यते न तन्नास्तीति । विपर्ययश्च स्फटिकादौ न हि स्फटिकादिव्यक्तीनामपरापरोत्पत्तौ लिङ्गमस्तीति । न नास्ति शीतोष्णस्पर्शभेदस्य नानात्वे साधनत्वात्[३] शीतोष्णस्पर्शभेदो नानात्वे दृष्टो यथाग्नौ उदके च अस्त्ययं शीतोष्णस्पर्शभेदः स्फटिके सत्यमस्ति स तु निमित्तान्तराद्भवति किं पुनर्निमित्तम् अप्तेजोऽवयवानुप्रवेशः उदकावयवानुप्रवेशाच्छीतः तेजोऽवयवानुप्रवेशाच्चोष्ण इति । अप्तेजोऽवयवानुप्रवेशो न युक्तः अल्पतरबहुतरानुप्रवेशे हेत्वभावात् । हेमन्ते ह्याकाशे पर्युषितानां काष्ठभूम्यश्मलोहानां शैत्यस्योत्तरोत्तरो विशेषो दृष्टः तथा पुन-

---

(१) क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिर्दध्युत्पत्तिवच्च तदुत्पत्तिः—पा० ४ पु० ।

(२) स्फटिकादीनां—पा० ४ पु० ।   (३) साधनात्—पा० ४ पु० ।

र्ग्रीष्मातपसन्तापितानां तेषामेवौष्ण्यस्य। न हि तेष्वल्पतरबहुतरप्रवेशे कारणं पश्यामः तस्मात् स्वगतमहाभूतविशेषापेक्षाण्यामादितबाह्यनिमित्तानि भूतान्येव तथा तथोत्पद्यन्त इति युक्तम्। न युक्तम् न ह्यग्नेजोऽवयवानुप्रवेशेन भूतस्वभावो निवार्यत इति भूतस्वभावस्योभयपक्षसाम्यादसाधनं भूतस्वभाव इति विरुद्धश्चायं हेतुः[१] यद्यवयवानुप्रवेशं न प्रतिपद्यसे खरस्नेहोष्णेरणात्मकानि भूतानीति व्याहन्यते। कथमिति यत् कठिनं तदेकस्मिन् काले उष्णमपि भवतीति यच्चोष्णं तत् कठिनं गच्छतीति तदेकस्वभावकं वस्तु द्विस्वभाकं त्रिस्वभावकं च प्राप्नोति। यस्य पुनरवयवानुप्रवेशस्तस्यैष दोषो नास्ति अन्यत्रावस्थितस्य संयुक्तसमवेतस्य औष्ण्यस्य ग्रहणादिति। विरुद्धश्चायं हेतुः कथम् एकस्य विशेषस्याभ्युपगमात् एकं वस्त्वेकस्मिन् काले कठिनमुष्णं गच्छति चेति त्रिस्वभावकं ततश्च विशेषदर्शनादित्ययं हेतुः सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति विरुद्धो भवति। अथ मन्यसे न विशेषमात्रं नानात्वं प्रतिपादयत्यपि तु विरोधी विशेषो नानात्वे साधनमिति। नाभिप्रायापरिज्ञानात् वयमपि न ब्रूमो विशेषमात्रं नानात्वसाधनमपि तु विरोधीविशेष इतरेतरव्यावृत्तो लक्षणत्वेनोपपन्नः स विरुद्धः यद्यविरुद्धः स्यान्न लक्षणं स्यात् एकवृत्तित्वे वा लक्षणत्रयस्य तत्तद्वस्तु किमभिधीयते। यदि तावत् पृथिवी तन्न युक्तमौष्ण्यस्य दर्शनात् अथ तेजः तदपि न युक्तं काठिन्यदर्शनात्। एतेन वायुर्व्याख्यातः। सोऽयं हेतुर्भूतलक्षणं बाधते नानात्वसाधनं वा न भवति। एतेन जले तापग्रहणं

(१) स्वभावहेतुः—पा० ४ पु०।

प्रत्युक्तम् । तत्राप्योष्ण्यस्निग्धतेरणता च युगपद्भवतीति । जलेऽग्निरूपग्रहणप्रसङ्गस्तु न युक्तोऽभिभवात् । तन्न सिद्धान्तापरिज्ञानात् नायं सिद्धान्तो जलरूपेणाग्निरूपमभिभूयत इति अपि तु तेजसश्चातुर्विध्यात् तत्र न रूपग्रहणम् चतुर्विधं तेज इत्येतत् प्रसाधित[१]मिन्द्रियप्रकरण इति । या चेयं प्रतिज्ञा अन्यश्चान्यश्च स्फटिक इति, अस्याश्च कोऽर्थः यदि तावदन्यत्वमात्रं तदा सिद्धसाधनं भवति कुम्भादिभ्योऽन्यः[२] स्फटिक इति । अथ स्फटिकान्तरादन्य इति तदपि तादृगेव । अथ पूर्वस्फटिकादन्य इति कतमोऽसौ पूर्वस्फटिको यातोऽयमन्य इति । व्यवच्छेदस्याशक्यत्वादनभिधानम् यथोभयपक्षसम्प्रतिपन्ना रूपादयः तेभ्योऽन्योनन्यविचारो घटादेर्युक्तः न पुनरिह पूर्वस्फटिकान्तरमुभयपक्षसम्प्रतिपन्नं यतो वर्तमानमन्यत्वेन साध्यते अथोभयपक्षसम्प्रतिपन्नं पूर्वस्फटिकान्तरं व्यर्थं साधनम् अथ वर्तमानं स्फटिकमभ्युपगम्य यदतीतं स्फटिकान्तरं तदन्यदिति साध्यते । एवं सति शीतोष्णस्पर्शभेदो न तद्धर्मः वर्तमानस्फटिकधर्मत्वात् वर्तमानाच्च स्फटिकादन्यदतीतमिति केनैतन्न प्रतिपन्नम् । अथ तदेवान्यदिति व्याघातः तदेवान्यच्चेति । एवं यथायथान्यत्वं विचार्यते तथातथा सिद्धसाधनं भवति सिद्धान्तं च बाधते । अथायुगपत्कालप्रत्ययानामालम्बनं स्फटिको न भवतीति प्रतिज्ञार्थः । एतस्मिन्नपि प्रतिज्ञार्थे न दृष्टान्तोऽस्ति । प्रदीपो दृष्टान्तः प्रदीपोऽयुगपत्कालप्रत्ययानामनालम्बनं सदादिधर्मा चेति विद्यते दृष्टान्तः । नासिद्धत्वात् असिद्धमेतत् अयुगपत्कालप्रत्ययानालम्बनाः प्रदीपा-

(१) प्रतिपादितम्—पा० १ पु० । (२) स्तम्भादिभ्योऽन्यः—पा० १ पु० ।

दयः तेषामनेकक्षणावस्थानात् प्रदीपस्य तावत् स्वकारणसत्तासम्बन्धकालः सामान्याभिव्यक्तिकालः अवयवकर्मकालः तदनन्तरं विभागकालः तदनन्तरं तत्संयोगविनाशकालः ततो द्रव्यनाश इति। यथा प्रदीप एवं सर्वे भावाः स्वकारणसत्तासम्बन्धा[1]भिव्यक्तितद्विरोध्याश्रयविनाशानुविधानेन विनश्यन्ति। अकारणस्य विनाशानभ्युपगमात् न हि नः किञ्चिन्निःकारणं विनश्यति विनश्यदवस्थद्रव्यकर्मवदेतत् स्यात् न कर्मणोऽभ्युपगमे विरोधात् अनभ्युपगमाच्च। विनाशहेत्वभावादिति चेत् अथ मन्यसे न विनाशकारणमस्ति तस्मादुत्पन्नमात्र एवायं भावो विनश्यतीति न विकल्पानुपपत्तेः। विनाशहेतुर्नास्तीति ब्रुवाणः पर्यनुयोक्तव्यः[2] किमकारणत्वाद्विनाशो नास्ति उताकारणत्वान्नित्य इति। भवतां पक्षे ऽकारणं द्वेधा नित्यमसच्च[3] अस्माकं तु नित्यमेव। यद्यकारणत्वान्नित्यो विनाशः कार्यस्योत्पादो न प्राप्नोति उत्पन्नस्य च भावस्य विनाशेन सहावस्थानमिति च दोषः। ततश्च भावानामभावाविरोधादत्यन्तमवस्थानमिति। अथासन्विनाश एवमपि सर्वनित्यत्वं विनाशाभावात्। यदि चासन्विनाशो विनश्यतीत्यसति विनाशे प्रत्ययो न प्राप्नोति नासत्यां गतौ गच्छतीति भवति। अथाविनाशित्वादकारणो विनाश इति मन्यसे विनाशो न विनश्यतीति कुत एतत्। विनष्टानां पुनरनुत्पत्तेरिति चेत् अथ मन्यसे यदि विनाशो विनश्येत विनष्टः पुनरुत्पद्येत। न युक्तमेतत् न हि विनाशाभावाभावो यतोऽस्य विनाश-

(१) सम्बन्धेति नास्ति ४ पु०। (२) पर्यनुयोज्यः—पा० ४ पु०।
(३) अकारणं द्विधा भवति नित्यमसच—पा० ४ पु०।

द्भवेत्[१] अपि तु कारणवान् भावस्तस्य यदा कारणं भवति तदोत्पाद इति अपि च विनाशः कारणवाँश्च न विनश्यत्यभावत्वात् भावधर्म एषः[२] यत् कारणवत् तद्विनश्यतीति अभावस्त्वकारणोऽपि विनश्यतीति यथा प्रागभावः कारणवानपि न विनश्यति यथा प्रध्वंसाभावः। यदि कारणवान् विनाशो ननु जनकं विनाशकं प्राप्नोति य एवाग्निसंयोगः पाकजानामुत्पादयिता[३] स एव पाकजान्तरोत्पादे पूर्वपाकजानुच्छिनत्तीति जनकं विनाशकं प्राप्तम्[४] नानवरोधात्[५] नेदं भवता काश्यपीयं दर्शनं व्यज्ञायि न हि नो य एवाग्निसंयोगः पाकजानुत्पादयति स एवोच्छिनत्ति अपि त्वग्निसंयोगान्तरं पूर्वरूपाद्युच्छिनत्ति समनन्तरकालाद्रूपादीना[६]रभते ततस्तान्यप्यन्यस्तान्यप्यन्य इत्येवं जनकस्य विनाशकत्वप्रसङ्गो नास्ति। अथ मन्यसे जनकस्वरूपमपि विनाशकं न भवति न न भवति दृष्टो ह्यबादिसंयोगादङ्कुरस्योत्पादः स एवाबादिसंयोगस्तद्विनाशक इति। न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम यस्त्वाकारणविनाशे दोषः सोऽपरिहार्य इत्यत एवमुच्यते जनकस्वरूपं विनाशकमिति। एवं तावदन्यत्वे साध्ये दोष उक्तः। ये तु क्षणिकत्वं साधयन्ति विशेषदर्शनाद्विनाशहेत्वभावाच्च तान् प्रतीदमुच्यते क्षणिकाः संस्कारा इति ब्रुवाणः क्षणिकशब्दार्थं प्रष्टव्यः किमुक्तं भवति क्षणिका इति। यदि विनाशिन इति सिद्धसाधनम् अथाशुविनाशिन इति तदा

---

(१) यतो विनाशविनाशाद्भवेत्—पा० ४ पु०।　　(२) एष—पा० ४ पु०।

(३) उत्पादकः—पा० ४ पु०।　　(४) प्राप्नोति—पा० ४ पु०।

(५) नानवबोधात्—पा० १ पु०।　　(६) समनन्तरकालाद्रूपादीन—पा० ३ पु०।

विशेषणं सिद्धान्तविरोधि। अथोत्पन्नप्रध्वंसिन इति एतदपि तादृगेव। उत्पन्नाः प्रध्वंसिन इति सिद्धसाधनम्। अथोत्पन्नो विनष्ट इत्येकः कालः। उत्पत्तिविनाशावेककालाविति। तेन यथानुत्पन्नस्योत्पत्तिरेवमनुत्पन्नस्य विनाश इति प्राप्तम्। अथोत्पन्नं विनश्यतीति एतस्मिन्नपि पक्षे उत्पत्तिवद्विनाशः कारणवान् यथोत्पत्तिः क्रियात्वात् कादाचित्कत्वात् सकारणा तथा विनाशकारणमनुभवति[1] ततो विनश्यतीति अकारणे च विनाशे दोष उक्तः। यश्चायं मत्वर्थीयः क्षणिका इति स कथं यदि निरुक्तन्यायेन क्षयः क्षण इति क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इति तन्न युक्तं कालभेदात् यदा क्षयो न तदा क्षयीति भिन्नकालयोर्न मत्वर्थीयो दृष्टः अथ पुनर्भाव एवानन्तरेण विनाशेन विशिष्यमाणः क्षणिक[2] इत्युच्यते तथापि तेनैव तदेव तद्वन्न भवतीति न युक्तो मत्वर्थीयः। अथ क्षणावस्थितिकालाः क्षणिका इति सर्वान्त्यं कालं क्षणत्वेन प्रतिपद्य तत्र ये ऽवतिष्ठन्ते ते क्षणिका इति। एतदपि न युक्तम्। सञ्ज्ञामात्रत्वेन कालस्याभ्युपगमात्। पञ्चभिस्त्वतः सञ्ज्ञाभेदमात्रमिति शास्त्रम्। न हि सञ्ज्ञामात्रं वस्तुविशेषणत्वेन युक्तम्। क्षणिका इति च प्रतिज्ञां कृत्वा न दृष्टान्तोऽस्तीत्युक्तम् प्रदीपादेरसिद्धत्वात्। ये ऽपि हेतवोऽन्ते विशेषदर्शनादित्येवमादयस्तेऽप्यसिद्धाः अन्यथासिद्धा विरुद्धा वा भवन्तीत्यहेतवः उपेत्य वा विशेषवत्त्वं

---

(१) तथा विनाशिन इत्युत्पद्य विनाशकारणमनुभवति—पा० ४ पु०। 'तथा विनाश इत्युपेत्य विनाशकारणं' इति क्वचित् पा०।

(२) क्षय इत्युच्यते—पा० ४ पु०।

वर्तमानैकक्षणविशेषवत्त्वेनानैकान्तिकम् उभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या य एव क्षणो वर्तमानः स विशेषवान् भवत्येकश्चेत्यनेकान्तः। अन्ते विशेषदर्शनादिति च विशेषणानर्थक्यम् अन्तार्थानभिधानात् कतमस्मिन्नन्ते विशेषदर्शनादिति च वक्तव्यम् अथान्तो विनाशः नैतस्मिन् विशेषदर्शनमस्ति अथान्तिमं वस्त्वेवान्तशब्दवाच्यम् एवं सत्येकस्मिन् विशेषदर्शनमिति विरुद्धो हेतुः योऽप्ययं हेतुर्दर्शनादर्शनादिति अस्यार्थः नीयमानस्य किल प्रदीपादेर्द्रव्यस्य देशान्तरे उत्पादो देशान्तरे निरोधः तत्कृते दर्शनादर्शने ततः अतश्च देवदत्तादेर्गच्छतो दर्शनादर्शनादतस्तस्यापि प्रतिक्षणमुत्पादविनाशाविति। नैतद्व्याख्यम् देवदत्तादेर्दर्शनादर्शनयोरन्यनिमित्तत्वात् संयोगविभागकृते[1] दर्शनादर्शने नोत्पादविनाशकृते यस्मिन् देशे संयोगो विनष्टः तस्मिन् संयोगो न गृह्यते यस्मिन्नुत्पन्नस्तस्मिन् गृह्यत इति यद्योगाद्धि द्रव्ये इहबुद्धिर्भवति तद्भावाभावयोस्तद्वत्वादिति। अथ संयोगविभागौ न विद्येते तथापि संयोगोऽर्थान्तरं भवतीति प्रतिपादितम्। एतेन विभागो व्याख्यातः। तदेवं संयोगविभागोत्पत्तेर्द्रव्यस्य दर्शनादर्शने भवतो नान्यथेति। यत्पुनरेतत् प्रदीपस्य देशान्तर उत्पाद इत्येतदपि न बुध्यामहे। कथमिति सत्तावद्भवतां पक्षे वस्तूत्पन्नं[2] यत्र तत्रैव तद् ध्वंसते यदुत्पित्सु तदनाहितसंस्कारमसत्त्वाद्देशान्तरेणोत्पत्तुमर्हतीति। अथानाहितसंस्कारस्यापि देशान्तरे उत्पादो न किञ्चिद्वस्तु स्वभिन्नदेशमुत्पद्यते। अथ कारणं संस्कृतमिति

(१) संयोगविनाशकृते—पा० ४ पु०। (२) वस्तुपपन्नं—पा० १ पु०।

तदाधेयवशात् कार्यमपि तथाभूतमेवोत्पद्यत इति तुल्यम् कार्येण यथैव कार्ये संस्कार आधातुमशक्यः तथा कारणे ऽपीति तुल्यम् नित्यं भवतां पक्षे भिन्नदेशेन कार्येणोत्पत्तव्यमभिन्नदेशेन वा। एतेनैवातुल्यपातो व्याख्यातः। अतुल्यपातात् क्षणिकत्वमिति न किलाकाशे पततो लोष्टादेः प्रतिबन्धकं किञ्चिदस्ति यदनुविधानेन लोष्टादिकं किञ्चिच्चिरेण पतति किञ्चिदाश्विति तस्मात् क्षणिकत्वात् काश्चिदवस्थास्तादृश्य उत्पद्यन्ते यासां न भवत्यधः सन्तानोत्पत्तौ सामर्थ्यं पुनस्च तादृश्य उत्पद्यन्ते यासां भवतीति एतदप्यन्यथासिद्धमेव तुल्यानां गुरुत्ववतां द्रव्याणामेकस्य गुरुत्वप्रयत्नक्षेपाः कारणम् एकस्य गुरुत्वमात्रमेकस्य गुरुत्वप्रयत्नाविति। तदेवं कारणभेदानुविधायीनि गुरुत्ववन्ति द्रव्याणि चिराशुपातानुविधानभाञ्जि भवन्तीत्यहेतु(१)रतुल्यपातः। यदपीदमिषोश्चापतनं भवेदिति संस्कारैकत्ववादिनो दोषः अयमपि संस्कारैकत्वानभ्युपगमेन प्रत्युक्तः। यथा चानेकः संस्कार इति तथोक्तं पाणिनिमित्तप्रश्लेषसूत्र इति। एकश्च संस्कारः यदा कदाचिन्निमित्तभेदात् पटूनि कर्माणि करोति कदाचिन्मन्दानीति गुरुत्ववद्द्रष्टव्यम् यथैकं गुरुत्वं सहकारिसंयोगात् मन्दं पातं करोति तदेव प्रतिबन्धापगमे पटुं करोति। दृष्टो हि यावण आकाशे मुक्तस्य पटुः पातो मन्दोऽपामिति तदेवमतुल्यपातोऽप्यहेतुः। अथाक्षणिकत्वे किं प्रमाणम् उक्तमाधाराधेयभावादेककालानुभावीनि कार्यकारणे कुण्डे वदरवदिति

(१) चिराशुपाताचाशुतरपातानुविधानभाञ्जि भवन्तीति न हेतुः—पा० ४ पु०।

अतश्च विप्रतिपन्ना अयुगपत्कालाः प्रत्यया एकविषयाः अव्युत्थायितत्प्रत्ययसामानाधिकरण्ये सति समानशब्दवाच्यत्वात् वर्तमानैकक्षणानेकपुरुषप्रत्ययवत् यथा वर्तमानक्षणविषयाणामनेकपुरुषप्रत्ययानामव्युत्थायितत्प्रत्ययसामानाधिकरण्ये सति समानशब्दवाच्यानामेकविषयत्वम् तथा चाव्युत्थायितत्प्रत्ययसमानाधिकरणाः समानशब्दवाच्याश्च विप्रतिपन्ना अयुगपत्कालाः प्रत्ययास्तेऽप्येकविषया इति प्रत्यात्मं नानेककर्तृकाः प्रत्यया अप्रतिसन्धानप्रसङ्गाद्देवदत्तादिप्रत्ययवदिति। रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्यया एकानेकनिमित्ताः मयेतिप्रतिसन्धानात् कृतसमयानां बहूनां वर्तमानैकक्षणानेकविज्ञानवदिति श्वस्तनाद्यतनविज्ञानान्येकसन्ततौ एकानेकनिमित्तानि मयेतिप्रतिसन्धानात् पूर्ववत् शास्त्रार्थप्रत्यया एकानेकनिमित्ताः प्रतिसन्धानात् पूर्ववत् नानाविषयाणां च नानाकर्तृकाणां च प्रत्ययानामप्रतिसन्धानादिति पूर्ववदेव न्याय इति॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात्॥ १५॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात्। नैव क्षीरं विनश्यति नापि दध्युत्पद्यते अपि त्ववस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरमुत्पद्यत इत्येके वर्णयन्ति। अपरे त्ववस्थितस्य द्रव्यस्य गुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति। स खल्वयमेकपक्षीभाव इति[१] क उपमानार्थः उभयत्र द्रव्यमवतिष्ठते एकस्य तिरोभावाभिव्यक्तौ एकस्य विनाशप्रादुर्भावावित्युपमानार्थः उभयत्रोत्तरं व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम्॥

---

(१) भाव इव—पा० ४ पु०।

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥ १६ ॥

शेषं भाष्ये। यत्पुनरेतदेकस्य तिरोभावाभिव्यक्ती एकस्य विनाशप्रादुर्भावाविति तन्न पूर्वावस्थापरित्यागात्। यदि विनाशोत्पादौ निवृत्तिप्रादुर्भावावथाप्यभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती सर्वथा पूर्वावस्थां जहाति द्रव्यमिति न ह्यनपवृक्तस्य पूर्वावस्यातोऽभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती भवतो विनाशप्रादुर्भावौ वेति। तस्मादयुक्तमवस्थितस्य परिणाम इति। अभ्यनुज्ञाय च निःकारणं क्षीरविनाशं निष्कारणं च दध्युत्पादम्॥

क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ॥ १७ ॥

क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः[(१)] क्वचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः। क्षीरदधिवन्निःकारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकव्यक्तीनां न पुनः कुम्भादिवत् सकारणाविति नात्र हेतुरस्तीति निरधिष्ठानं च दृष्टान्तवचनम्। कोऽधिष्ठानार्थः आश्रयार्थः किमुक्तम्भवति निरधिष्ठानमिति। धर्मी नास्तीति यावदुक्तं भवति न हि स्फटिकस्योत्पादविनाशौ प्रतिक्षणमुपलभ्येते यत इयं चिन्ता भवेत् किमेतौ सकारणावाहोस्विदकारणाविति यथानभ्युपगतशब्दतत्त्वं प्रति कश्चिद् ब्रूयात् कृतकत्वादनित्यः शब्दस्तादृगेतदिति धर्म्यसिद्धेश्च दृष्टान्ताभाव इति च समानम्। अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पाद[(२)]विनाशौ

(१) नुपपत्तेः—पा० १ पु०। (२) तस्योत्पाद—पा० ४ पु०।

योऽत्र साधकस्तस्याभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः उभावेतौ दृष्टान्तौ चीरदधिवत् कुम्भादिवच्च तत्र किं कुम्भादिर्दृष्टान्तो भवत्वथ चीरदधिनी इति। तत्र कुम्भादिवदिति युक्तम् कुम्भाद्युत्पत्तिविनाशकारणस्य दृष्टत्वात् चीरदधिवत्तु न युक्तम् अनुमानतो ग्रहणादिति सिद्धमनित्या बुद्धिरिति। इतश्चानित्या बुद्धिः गुणत्वे सति प्रत्यक्षाया व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवत् जातिमत्त्वे सति अस्मदादिप्रत्यक्षत्वादाश्रितत्वात् शब्दवत् करणभावे सत्ययोगिप्रत्यक्षत्वात् शब्दवदेव ॥

सा त्वियं बुद्धिः कस्य गुण इत्येतच्चिन्त्यते न गुणभावासिद्धिः अनित्यत्वे सत्यचाक्षुषप्रत्यक्षत्वाद्गुणभावः सन्निकर्षोत्पत्तेः संशयः इति। तत्रायं विशेषः ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १८ ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात्। भवति खल्विन्द्रिये ऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्राक्षमिति अद्राक्षमित्येतन्नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् स्मृतित्वात् स्मृतिरेषा नेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्भवितुमर्हति स्मृतावपि तुल्यं यथैव ज्ञातारमन्तरेण ज्ञानं न भवत्येवमनुभवितरि नष्टे अनुभवितारमन्तरेण स्मृतिरयुक्तेति। अस्तु तर्हि मनो ज्ञानं गुणः ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः। तत् खलु युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या सनधिगतं मनो नातस्तस्य गुणो ज्ञानं विशेषणोपादानादन्तःकरणबहुत्वप्रसङ्ग इति चेत् अथ मन्यसे यत् खलु युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या समधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमित्येवं ब्रुवाणेन बहु-

न्यन्तःकरणानि प्रतिपन्नानि भवन्ति न ह्यसत्यन्तःकरणबहुत्वे विशेषणमर्थवदिति। न सर्वस्येन्द्रियस्य मननिमित्तत्वात् सर्वमिन्द्रियं मननिमित्तत्वान्मन इत्युच्यते। एवं च सति विशेषणं युक्तम् युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या यत् समधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमिति एवमपि विशेषणं व्यर्थम् अन्यस्यानभ्युपगमात्। यदि तस्यान्तःकरणस्य न भवत्यन्यस्य तर्हि साधनस्य ज्ञानं गुण इति प्राप्तम् अन्यस्यानभ्युपगमात्। अन्यस्योपपत्तेरप्रतिषेधः अनवस्थितत्वात् प्रमाणप्रमेयभावस्य यदायं योगी पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिनत्ति तदा पुरुषान्तरपरिच्छेदे पुरुषान्तरं साधनमिति तत्त्वज्ञानगुणं भवतीति युक्तं विशेषणमिति। तस्मान्न तस्य गुणो ज्ञानमिति। कस्य तर्हि ज्ञस्य वशित्वात् वशी ज्ञातावश्यं करणमिति न चायं ज्ञातरि नियमो ज्ञाता वश्येव वश्योऽपि भवतीति। अचेतने तु नियमः अचेतनं तु सर्वं वश्यमिति। वश्यं मनोऽचेतनत्वात् प्राणादिवदिति। ज्ञानगुणत्वे वा सञ्ज्ञाभेदमात्रम् चित्तं चान्तःकरणं ज्ञानगुणं चेति सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते। यथा च ज्ञातुर्ज्ञानसाधनमिन्द्रियमेवं मन्तुर्मतिसाधनेनावश्यं भवितव्यमिति। उभयोश्चेतनत्वे प्रत्ययव्यवस्थानुमानं न स्यात् विभु चान्तःकरणं ज्ञानगुणमिति सर्वेन्द्रियैर्युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम्॥ २०॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः॥ २१॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम्। यस्यात्मा विभुश्च ज्ञानगुणश्च तस्यापि

सर्वेन्द्रियैः सम्बन्धस्याप्रतिषेधाद् युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः न प्रसङ्गः कारणान्तरभावात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽपि कारणमिति। तस्यायौगपद्यमणुत्वान्मनस इति। यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षादेव ज्ञानमुत्पद्येत् किं स्यात्॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात्॥ २२॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात्। अस्मादेवोत्पद्यतामिति न कारणमपदिश्यत इति सूत्रार्थः। आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् ज्ञानमुत्पद्यत इति। अयुगपदुत्पत्तौ वा न कारणान्तरमपदिश्यत इति विदेहप्रत्ययानुत्पत्तौ वा यदेन्द्रियमर्थेन बहिरवस्थितेन सम्बध्यते आत्मसम्बन्धोऽपि तत्रास्तीति[1] कस्माद्विदेहप्रत्ययो न भवतीति वक्तव्यम् अन्तःकरणप्रत्याख्याने च केवलमात्मा स्मृत्यादिकारणमिति कस्मान्न युगपदुत्पत्तिः स्मृतीनां यदा चेन्द्रियमात्मा चार्थेन युगपत्सम्बद्धौ तदा किमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणम् उत आत्मार्थ[2]-सन्निकर्षः उतात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इति कारणानपदेशः विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः॥ २३॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् इत्येतदनेन समुच्चीयते यद्यात्मगुणो बुद्धिर्भवति विनाशकारणाभावान्नित्यत्वमस्याः प्रसज्येत कथमिति

(१) तस्यास्तीति—पा० ४ पु०। (२) उतात्मार्थयोः—पा० ४ पु०।

गुणानां द्वौ विनाशहेतू आश्रयाभावो विरोधिगुणप्रादुर्भावश्च तच्च नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः विरोधी च गुणो नास्तीति नित्यत्व-प्रसङ्गः ॥

अनित्यत्वग्रहणाद्बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २४ ॥

अनित्यत्वग्रहणाद्बुद्धेर्बुध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत्। अनित्या बुद्धि-रित्येतत् प्रतिपादितम्। तचास्या बुद्ध्यन्तराद्वा संस्काराद्वा विनाश इति प्रतिपत्तव्यम्। न द्वे सहेति चेत् अथ मन्यसे न द्वे बुद्धी सह भवतो यतः परया पूर्वा निवर्त्यते तच्च न युगपदुत्पत्तिनिषेधात् युगपदुत्पत्तिः प्रतिषिध्यते न सहभावः न हि बुद्ध्योर्युगपद्भावे किञ्चि-द्विरुध्यत इति लब्धात्मकेन च कार्येण कारणविनाशाभ्युपगमात्। यदा च कार्यं लब्धात्मकं भवति तदा कारणं विनाशयति शब्दवत्। यथा लब्धात्मकः[१] कार्यः शब्दः कारणं शब्दं निर्माष्टि तथा बुद्धिर-पीति। अन्त्ययोर्न स्यादिति चेत् अथ मन्यसे यदि पूर्वौ बुद्धिशब्दौ पराभ्यां विनाश्येते अन्त्ययोर्बुद्धिशब्दयोः कथं[२] विनाशकारण-मिति। यथा चान्त्यौ बुद्धिशब्दौ विना निमित्ताद्विनश्यतः एवमन्य-दपि कार्यमिति। न स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगान्न तदुत्पत्तिः[३] स्पर्शवद्द्रव्य-संयोगेनान्त्यशब्दो विरुध्यते। ये कुड्यादिभिः कारणस्य संयोगास्त एकार्थसमवायिनं शब्दं प्रतिबध्नन्ति अतोऽत्यन्तमश्रुतिः शब्द-स्येति। अन्त्या बुद्धिः स्थितिहेत्वभावाद्विनश्यतीति कालाद्वा संस्का-

(१) लब्धात्मा—पा० ४ पु०। (२) किं—पा० ४ पु०।
(३) तदनुपपत्तेः—पा० ४ पु०।

राद्वा कथं कालात् यावन्त्यस्य जन्मनः स्थितिहेतू धर्माधर्मौ तयो-रभावादन्त्या बुद्धिर्विनश्यतीति कस्मात् पुनरेवमुच्यते न पुनर-हेतुको विनाशोऽभ्युपगम्यत इति नाभ्युपगम्यते उक्तदोषात्। निर्हेतुके विनाशे उक्तो दोषः[१] क्षणभङ्गं निराकुर्वद्भिरिति । यदि कारण-स्यायौगपद्याद्बुद्धीनामयुगपदुत्पत्तिः यत्र कारणस्य यौगपद्यमस्ति तत्र युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो यथा स्मृतिषु। अत्र तावदेकः परिहारः करणस्यैकक्रियानिर्वृत्तौ सामर्थ्यात् न हि करणमेकस्मिन् काले ऽनेकां क्रियां निर्वर्तयितुं शक्तमिति परिच्छेदत्वाच्च स्मृतीनां ज्ञानवद्युगपदुत्पत्तिरिति। अपरे तु कारणस्यायौगपद्यमुपपादयि-ष्यन्तः ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदु-त्पत्तिरित्याहुः ॥

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २५ ॥

एतत्तु न सम्यगिति प्रतिपादयितुमाह। नान्तःशरीरवृत्ति-त्वान्मनसः ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥

अन्तःशरीरे मनो वर्तत इति को वृत्त्यर्थः। न तावदाश्रया-श्रितभावः न हि मनः क्वचिदाश्रितं नापि वृत्तिः स्वकार्य-सामर्थ्यम् बहिःकार्यदर्शनान्मनसाधिष्ठितं चक्षुर्निःसृत्य रूपादि ग्राहयति[२] चक्षुषोर्विसरावोर्मनसः कार्यं तद्भावभावित्वात् न

(१) उक्तो हेतुः—पा० १ पु०।   (२) रूपादिमदर्थं ग्राहयति—पा० ४ पु०।

चान्या वृत्तिः सम्भवति तस्मान्नान्तःशरीरवृत्ति मन इति । अत्र ब्रूमः नाश्रयाश्रितभावो[1] मनसो वृत्तिर्नापि कार्यप्रतिलम्भोऽपि तु नाशरीरस्य मनसः कार्यमिति मनसो वृत्त्यर्थः । न ह्यशरीरं मनः पुरुषस्यार्थं करोतीति । साध्यत्वादहेतुः ॥

साध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

अशरीरं मनः पुरुषार्थासमर्थमिति साध्यमेतत् स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेर्न प्रतिषेधः[2] ॥

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

स्मरणशरीरधारणे युगपद्भवत इति दृष्टम् दृष्टं च सर्वेण प्रतिपत्तव्यम् चिरनिश्चरिते च मनसि स्मरतः शरीरधारणं न स्यात् । न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ २९ ॥

उभयं सिध्यति स्मरणं धारणं च । न स्मरणकालानियमात् ॥

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥

अनियतः स्मृतिकालोऽतोऽयुक्तमेतत् । शरीरसंयोगानपेक्षं चात्ममनःसंयोगं स्मृतिकारणं ब्रुवतः शरीरस्योपभोगायतनत्वं निवर्तते । ततस्तन्निवृत्तौ शरीरोत्पत्तिवैयर्थ्यमिति ॥

आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥३१॥

(१) नाश्रयाश्रिभावो—पा० ४ पु० । (२) रप्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

अपरे तु आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेष इति परिहारं ब्रुवते ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३२ ॥

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥[1]

एतच्च व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानं भवतीत्यपरिहारः। कर्मादृष्टमुपभोगार्थं नियामकं भवतीति न युक्तं समानत्वात् । तस्मात् पूर्व एव परिहारो नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनस इति । यदि तर्हि ज्ञानसमवेतात्मसन्निकर्षायौगपद्यादिति परिहारो नेष्यते प्राप्तः स्मृतीनां युगपदुत्पादः कारणस्य यौगपद्यादिति । नापेक्षाकारणस्यायुगपद्भावात् ।

यतः प्रणिधानाद्यात्ममनःसंयोगस्य सहकारिकारणं तन्न युगपद्भवतीत्ययुगपदुत्पत्तिः स्मृतीनाम् । यदि प्रणिधानाद्यपेक्षात्ममनःसंयोगो न युगपत्स्मृतिकारणं याः स्मृतयः प्रणिधानादिसन्निधानमन्तरेण[2] भवन्ति तासां यौगपद्यं स्यात् नानभ्युपगमात् । न हि प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्तमस्ति सतः स्मृतिहेतोरसंवेदनात् ।

प्रातिभेन समानाभिमानोऽयमिति प्रातिभं तर्हि युगपद्भवितु-

---

(१) न्यायसूचीनिबन्धे सूत्रमिदं नास्ति ।　(२) सन्निधानाद्यन्तरेण—पा० ४ पु० ।

मर्हति। न हि तस्यासन्निहितं कारणमिति नोक्तोत्तरत्वात्। उक्तोत्तरमेतत् न हि करणस्यानेकक्रियानिर्वृत्ति[1]सामर्थ्यमस्ति प्रातिभं चानेकं ज्ञानं भवदेकस्मिन्नर्थे भवेद्यानेकस्मिन्। न तावदेकस्मिन् वैयर्थ्यात्। नानेकस्मिन् सामर्थ्याभावात्। न चायं नियमः प्रत्ययानां यौगपद्यं न भवतीति ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्ययानां यौगपद्यादिति। यदि च ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशासन्निकर्षान्न स्मृतीनां युगपदुत्पत्तिः ये संस्कारा एकदेशास्तेष्ववस्थितशरीरस्यानेकज्ञानसमवायादेकदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात्। न चैतदस्तीति अतस्त्वापरीहार इति। अवस्थितशरीरस्य संस्काराः समानदेशा इत्ययुक्तम्। आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वात्। एवं सति सर्वसंस्काराणां समानदेशत्वे प्रत्यययौगपद्यप्रसङ्गोऽपरिहार्यः। संस्कारप्रत्यासत्त्या स्मृतियौगपद्यं न भवतीति का प्रत्यासत्तिः न हि संस्काराणां सन्निकृष्टविप्रकृष्टभावोऽस्ति समानदेशत्वात्। न ब्रूमः सन्निकृष्टता प्रत्यासत्तिरपि तु संस्कारस्य सहकारिकारणसमवधानं प्रत्यासत्तिः शब्दवत् यथा शब्दाः सन्तानवर्तिनः सर्वे एवाकाशे[2] समवयन्ति समानदेशत्वेऽपि यस्योपलब्धेः कारणानि सन्ति स उपलभ्यते नेतरे तथा संस्कारेष्वपीति। पुरुषस्य ज्ञानमिच्छादयोऽन्तःकरणस्येति कस्यचिद्दर्शनं तत्प्रतिषिध्यते ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः॥

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः॥ ३५॥

---

(१) निमित्त—पा० १ पु०।   (२) सर्वेचैवाकाशे—पा० १ पु०।

ज्ञातुरेवेच्छादय इति सूत्रार्थः। यद्यन्तःकरणस्येच्छादयः स्युर्न प्रत्यक्षाः स्युः न ह्नीच्छादयोऽन्यत्र वर्तमाना अन्यस्य प्रत्यक्षा भवितुमर्हन्तीति। नित्यं चेच्छादयोऽप्रत्यक्षाः स्युः मनो गुणानामतीन्द्रियत्वात्। आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परत्रानुमानम्॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः॥ ३६॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः। प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां सामानाधिकरण्यात् शरीरादिष्वप्रसङ्ग इति सूत्रार्थः॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात्॥ ३७॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनादनेकान्तो वाक्यार्थः॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ॥ ३८॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ। प्रयुज्यमानभूतविषयत्वं प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नियमः यानि भूतानि प्रयुज्यन्ते तेषु प्रवृत्तिनिवृत्तौ भवतो न सर्वेष्विति। यदि पुनर्ज्ञत्वाद्भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां भूतमात्रे स्याताम् यथा गुरुत्वादिभ्यो यानि गुरुत्वादिमन्ति भूतानि तानि स्वगुणात् पतन्तीति नियमश्च दृष्टः तस्मान्न भूतानि चेतनानीति एकशरीरे च ज्ञातृबहुत्वं निरनुमानमिति। यस्य भूतानि चेतनानि तस्यैकशरीरे बहूनि भूतानीति बहवश्चेतनाः स्युः। भवन्तु बहवश्चेतनाः किन्नो बाध्यत इति चेत् न बहुत्वे प्रत्ययव्यवस्थानानुमानं भवेत् अव्यवस्थानं तु पश्यामः

प्रत्ययानां प्रतिसन्धानात् सर्वः प्रत्ययः प्रतिसन्धीयमान एकस्मिन् कार्यकारणसङ्घाते दृष्ट इति। अन्यथाभिधानाच्च हिताहितप्राप्ति-परीहारार्थः परिस्पन्दः प्रवृत्तिनिवृत्ती भवता तु क्रियामात्रं क्रियोपरमं चाश्रित्य तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध इत्युक्तम् यथाविधे च प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयुज्यमानभूताधारस्तेन तथाभूते[1] भूतमात्रे भवत इति भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रति-षेधः मनस्तूदाहरणमात्रम् ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ॥ ३९ ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः। यथोक्त-हेतुत्वादिति दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनां हेतूनाम-प्रतिषेधात्। पारतन्त्र्यादिति परतन्त्र्याणि शरीरेन्द्रियमनांसि धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्तन्ते चैतन्ये पुनः स्व-तन्त्राणि स्युः। अकृताभ्यागमाच्च चेतनत्वाच्छरीरादीनां तैः कृतं कर्म पुरुषेण भुज्यत इति अकृतकृतागमनाशदोषप्रसङ्गः अचेतनत्वे तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोग इति अथायं सिद्धोपसङ्ग्रहः परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४० ॥

स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४१ ॥

आत्मनो गुणो ज्ञानमिति प्रकृतम्। यथोक्तहेतूपपत्तेरिति

(१) तथाविधे—पा० ४ पु०।

आत्मप्रतिपादकानां हेतूनामप्रतिषेधात् । परिशेषादिति शरीरे-न्द्रियमनसां प्रतिषेधादन्यस्य च शिष्यमाणस्यासम्भवात् आत्मनश्च शिष्यमाणत्वात् तस्य गुणो ज्ञानमिति । उपपत्तेरिति वा स्वतन्त्रो हेतुः आत्मनित्यत्व इति कस्योपपत्तेः संसारापवर्गयोरुपपत्तेरित्येव-मादि भाष्ये। स्मृतिहेतूनामयौगपद्यादयुगपत्स्मरणमित्युक्तम्। अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यत इति स्मृतिकारणानामयौगपद्यप्रतिपादनार्थम् प्रणिधानादि सूत्रम् ॥

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्र-याश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्ति-व्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनि-मित्तेभ्यः ॥ ४२ ॥

एवमुपपन्नमनित्या बुद्धिरिति ॥

अनित्यायां च बुद्धावुत्पन्नापवर्गित्वात् कालान्तरावस्थित-त्वाच्च[१] संशयः उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवत् आहो कालान्तर-स्थायिनी[२] कुम्भवदिति उत्पन्नापवर्गिणीति युक्तम् कः पुनरस्यार्थः उत्पन्नापवर्गिणीति अन्येभ्योऽपिविनाशिभ्य आशुतरं विनश्यतीति न त्वयमर्थ उत्पत्त्यनन्तरं ध्वंसत[३] इति। कः पुनरत्र न्यायः आशुतर-विनाशिनी बुद्धिः जातिमत्त्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षतायां व्यापकद्रव्य-समवायात् शब्दवत् प्रतिक्षणमपूर्वोत्पत्तौ[४] करणत्वे सति प्रत्यर्थप्र-

(१) वस्थायित्वाच्च—पा० ४ पु० ।　　(२) कालान्तरावस्थायिनी—पा० ४ पु०

(३) ध्वंस इति—पा० १ पु० ।　　(४) अयुगपदुत्पत्तौ—इत्यधिकं १ पु० ।

काशकत्वात् यस्य प्रतिक्षणमपूर्वोत्पन्नपदार्थप्रकाशकत्वं करणत्वे सति तस्याशुतरविनाशित्वं दृष्टं यथा प्रदीपस्य प्रतिक्षणमपूर्वोत्पन्नान्[1] प्रध्वंसिनः पदार्थान् बुद्धिः प्रत्यर्थनियमेन प्रकाशयति तस्मादियमप्याशुतरविनाशिनीति। अथवा आशुतरविनाशिनी बुद्धिः गुणत्वे सत्यबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् सुखवदिति। अस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं कर्मानवस्थायिग्रहणादिति सूत्रम् ॥

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४३ ॥

यदि तर्ह्यनवस्थायिपदार्थेषु अनवस्थिता बुद्धिः अथ यदा बुद्धिस्थितं[2] कुम्भादिकमुपलभ्यते तदा किं कुम्भवत् कालान्तरावस्थायिनी उताशुविध्वंसिनीति। अवस्थितग्रहणे ऽपि प्रत्यक्षनिवृत्तेः प्रध्वंसिनी यदाप्यवस्थितं कुम्भादिकमुपलभते तदापि सन्तानेनैव बुद्धयो निवर्तन्ते कस्माद्व्यवहिते प्रत्यक्षनिवृत्तेः यदि कुम्भवत् कालान्तरावस्थायिनी बुद्धिरभविष्यत् व्यवहिते ऽपि प्रत्यक्षमवास्थास्यत् न त्ववतिष्ठते तस्मान्न कालान्तरावस्थायिनीति। स्मृतेरवतिष्ठत इति चेत् यदि बुद्धिर्ध्वंसिनी स्यात् स्मृतिर्न स्यात् न हि बुद्धिभेदे स्मृतिं पश्याम इति यथा पुरुषान्तरबुद्धिषु अस्ति च स्मृतिः तस्मादवतिष्ठते बुद्धिरिति नात एवानवस्थानात् न हि बुद्धाववस्थितायां स्मृतिः सम्भवति स्मृतिर्नाम प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तत्पूर्वको विषयप्रतिसन्धिः यथेदमद्राक्षमिति एतच्च न प्रत्यक्षबुद्धाववस्थितायां युक्तमिति अन्यतश्च तद्भावात् स्मृतिरलिङ्गमिति येयं स्मृतिर्बुद्धावस्थानलिङ्गत्वेनाभ्युपगम्यते नेयं लिङ्गमन्यतस्तद्भावात् अवतिष्ठते हि

(१) प्रतिक्षणमुत्पन्नान्–पा० ४ पु०। (२) यदावस्थितं—पा० ४ पु०।

बुद्धिजः संस्कार इति ततः प्रणिधानादिनिमित्तापेक्षात् स्मृतिरिति । हेत्वभाव इति चेत् अथ मन्यसे संस्कारात् स्मृतिर्न बुद्ध्यवस्थानादित्यत्र को हेतुः स्मृतिरेव यद्यवतिष्ठते बुद्धिः स्मृतिर्न स्यादिति ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ॥ ४४ ॥

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४५ ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् । यद्यनवस्थायिनी बुद्धिरव्यक्तं व्यक्तस्य ग्रहणं प्राप्नोति यथा विद्युत्सम्पातिनामव्यक्तग्रहणमिति न विरोधात् अव्यक्तग्रहणादवस्थायिनी बुद्धिरिति ब्रुवाणोऽनवस्थायिनी बुद्धिरिति यत्प्रतिषेध्यं[१] तदभ्यनुजानासि तस्य चाभ्यनुज्ञानाद्यदुक्तं कालान्तरावस्थायिनी बुद्धिरिति तद्बाधितं भवति अव्यक्तग्रहणस्य चान्यनिमित्तत्वात् नाव्यक्तग्रहणाद् बुद्ध्यनवस्थानं सिद्ध्यति । यत्तद्व्यक्तमव्यक्तं च ग्रहणं न बुद्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामपि तु ग्रहणहेतोर्भेदादिति तदसम्भवाच्च नाव्यक्तं नाम ग्रहणमस्ति कस्मात् अर्थग्रहणमात्रत्वाद् बुद्धेः अर्थग्रहणमात्रं बुद्धिः । तच्चार्थग्रहणं सामान्यतो विशेषतश्च यच्च सामान्यविषयं तत्सामान्यं प्रति व्यक्तम् एवं विशेषविषयम् एवं तद्द्विषयमिति । तदिदमव्यक्तग्रहणं देशितम् कथमेकस्मिन्[२] विषये बुद्ध्यनवस्थानकारितं स्यात् लोकविरोध इति चेत् यदि

(१) प्रतिषेद्धव्यम्—पा० ४ पु० । (२) कतमस्मिन्—पा० ४ पु० ।

तर्हि व्यक्ताव्यक्तग्रहणे न स्यातां योऽयं व्यवहारो लोकेषु व्यक्तं[1] पश्यामीति स कथम् नान्यथा तदुपपत्तेः। नायं सामान्यविशेषतद्वत्सु व्यक्ताव्यक्तग्रहणभेदोऽपि तु धर्मिणः सामान्यतोऽधिगतस्य विशेषत उपलिप्साद्वारकमव्यक्तग्रहणमिति। अनेकान्ताच्च नायमेकान्तोऽस्ति यद्विषयग्रहणहेतोर्ग्राह्यस्य चानवस्थानं तत्राव्यक्तग्रहणम्॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम्॥ ४६॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम्। अनवस्थायित्वे ऽपि यथा प्रदीपार्चिषां सन्तत्या वर्तमानानां ग्राह्यानवस्थानं ग्रहणानवस्थानं च भवति भवति च व्यक्तं ग्रहणमर्चींषीति यथार्चिःषु तथान्यत्रापीति व्यवस्थितं क्षणिका बुद्धिरिति। शरीरगुणश्चेतना सति शरीरे भावादसति चाभावादिति। यच्च यस्मिन् सति भवति असति च न भवति तस्य तदिति विज्ञायते यथा रूपादय इति। न सति भावात् शरीरगुणत्वं चेतनायाः सिद्ध्यति सति भावस्यान्यगुणत्वे ऽपि दर्शनात्। न तावत् संयोगविभागसंस्काराः कर्मगुणाः अथ च सति कर्मणि भावोऽसति चाभाव इति। संयोगविभागशब्देषु च सत्सु शब्दो भवत्यथ च न तद्गुण इति तद्गुणत्वं च तत्रोपलब्ध्या सिद्ध्यति यद्यत्र वर्तमानमुपलभ्यते रूपादिकं तत्तस्य गुण इति। अथ सति भावादित्यनेन शरीरे चेतनोपलब्धिं ब्रूयात् तस्याप्यसिद्धता दोषः न हि शरीरे चेतनोपलभ्यते

(१) लोकेन व्यक्तं—पा० ४ पु०।

चेतनामात्रं तूपलभ्यते तच्च सन्दिग्धं किं शरीरे उतान्यस्मिन् इति उपेत्य शरीरे चेतनोपलब्धिं किं शरीरगुणश्चेतना उत द्रव्यान्तर-गुण इति द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशय इत्युक्तार्थं सूत्रम् ॥

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४७ ॥

न शरीरगुणश्चेतना यावद्द्रव्यभावित्वा[१]द्रूपादीनाम् दृष्टान्त-सूत्रम् ॥

यावद्द्रव्यभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ४८ ॥

वैधर्म्येण ये शरीरगुणा भवन्ति ते यावच्छरीरं वर्तन्ते यथा रूपादयः न तु यावच्छरीरं चेतना वर्तते तस्मान्न तद्गुण इति। साधर्म्येण वा न तद्गुण इति यथाप्युष्णतेति[२]। संस्कारवदिति चेत् अथ मन्यसे यथा संस्कारः शरीरगुणो न च यावच्छरीरं वर्तते तथा चेतनापीति न कारणानुच्छेदात् संस्कारस्य न शरीर-मात्रं कारणं तस्य नोदनादिकारणसन्निधाने तदभावे भावाभावौ युक्तौ कारणसन्निधानवतोयुक्तमेतदिति। चेतनानिमित्तस्याप्यसन्नि-धानमिति चेत् अथ मन्यसे यथैव संस्कारस्य कारणमसन्निहितमेवं चेतनाकारणमपीति तदयुक्तम् विकल्पानुपपत्तेः यच्छरीरे चेत-नोत्पत्तिकारणं तत्किं शरीरस्थमुत द्रव्यान्तरस्थम् शरीरस्थमपि किं यावच्छरीरभावि उत नैमित्तिकमिति। यदि यावच्छरीर-भावि न कदाचिच्चेतनाहीनं शरीरमुपलभ्येत निमित्तस्य सन्नि-हितत्वात् अथ नैमित्तिकं यच्छरीरे चेतनोत्पत्तेर्निमित्तस्य कारणं

---

(१) यावच्छरीरभावित्वा—पा० ४ पु० ।   (२) यथाप्स्वन्युष्णतेति—पा० ४ पु० ।

तत्रापि[1] चेतनावत्प्रसङ्गः । अथ द्रव्यान्तरस्थं द्रव्यान्तरवृत्तिनिमित्तं शरीरे चेतनां करोति न द्रव्यान्तरेष्वित्यत्रापि नियमहेतुर्वक्तव्यः । द्रव्यान्तरस्थं च नित्यमनित्यं वा अनित्यमपि कालान्तरावस्थायि क्षणप्रध्वंसि वेति[2] चेतनावत् प्रसङ्गः । यच्च मन्येत श्यामादिगुणं च द्रव्यं भवति न च यावद्द्रव्यभाविनी श्यामतेति तच्च न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४६ ॥

नात्यन्तं श्यामतोपरमे[3] रूपान्तरोत्पत्तिः चेतनोपरमस्त्वत्यन्त इति । इतश्च प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिषेधस्तावत्सु प्रतिद्वन्द्विनो गुणान्तरस्य दर्शनम् यथा श्यामनिवृत्तौ रक्तादीनामिति । न पुनः शरीरे चेतनाविपरीतं गुणान्तरमुपलभ्यते चेतनामात्रोपरमस्त्वत्यन्त इति । अथ मन्यसे शरीरेष्वचेतनत्वं नाम[4] गुणान्तरमिति तन्न स्वरूपतोऽनिर्देशात् यत्तदचेतनत्वं नाम किं तत् चेतनाविपरीतं धर्मभूतं वस्तु उत चेतनाविप्रतिषेधमात्रमिति यदि विपरीतं चेतनावत् संवेद्यं स्यात् अथ चेतनाविप्रतिषेधमात्रं तन्न गुण इति ॥

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५१ ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना शरीरव्यापित्वात् शरीरवत् शरीरा-

(१) तत्रापि—पा० १ पु० । (२) प्रतिक्षणं ध्वंसि वेति—पा० ४ पु० ।
(३) श्यामरूपोपरमे—पा० ४ पु० । (४) अचेतना नाम—पा० ४ पु० ।

वयवाश्चेतनोत्पत्त्या व्याप्यन्ते। को व्याप्त्यर्थः न कश्चित् शरीरावयवश्चेतनाहीनो भवतीति सर्वस्य चेतनानिमित्तत्वात् शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतनाः प्राप्नुवन्ति। भवन्तु शरीरावयवाश्चेतनाः न प्रत्ययव्यवस्थाप्रसङ्गात् शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति प्रत्ययव्यवस्थानं स्यात् न शरीरावयवाश्चेतनाः केशनखादिष्वनुपलब्धेः इति दृष्टान्तसूत्रम्॥

न[1] केशनखादिष्वनुपलब्धेः॥ ५२॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः॥ ५३॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः संयोगिद्रव्यं केशनखादयो न तु शरीरावयवा इति तस्मान्नायं प्रसङ्ग इति। इतश्च न शरीरगुणश्चेतना शरीरगुणवैधर्म्यात्॥

शरीरगुणवैधर्म्यात्॥ ५४॥

द्वये शरीरगुणा भवन्ति बाह्यकरणप्रत्यक्षाः रूपादयोऽतीन्द्रियं च गुरुत्वं विधान्तरं तु चेतना न बाह्यकरणप्रत्यक्षा सुसंवेद्यत्वात् नातीन्द्रिया मनोविषयत्वात् तस्मान्न शरीरगुण इति न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात्॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात्॥ ५५॥

यथेतरेतरविधर्माणो रूपादयो न शरीरगुणत्वमतिवर्तन्ते तथा रूपादिवैधर्म्ये सति चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यति॥

ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः॥ ५६॥

ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः। द्वये शरीरगुणा भवन्ती-

(१) न—इति नास्ति ४ पु०।

त्युक्तः सूत्रार्थः। रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यमननुसंहितं चाव्यावृत्तं चेति वैधर्म्यमात्रमन्वयव्यतिरेकि तु चेतनयाः शरीरगुणत्वसाधनं न भवतीति तस्मादसममेतत्। ये हेतवोऽनेन प्रकरणेन[1] लभ्यन्ते तेषां प्रयोगः न शरीरगुणश्चेतना निमित्तान्तराभावे विरोधिगुणादर्शने च सत्ययावद्द्रव्यभावित्वात् अप्सु औष्ण्यवदिति शरीरव्यापित्वादिति तु न साधनं किन्तु शरीरे चेतनां ब्रुवतो दोषोऽनेकचेतनत्वप्रसङ्गः न शरीरगुणश्चेतना बाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वात् सुखादिवदिति। अथेदं प्रकरणं निर्णीतार्थं कस्मात्पुनरारभ्यमिति बहुधा परीक्ष्यमाणं तत्त्वं[2] निश्चिततरं भवतीत्यत आरभ्यत इति परीक्षिता बुद्धिरिति॥

मनोऽवसरप्राप्तं परीक्ष्यते तत् प्रतिशरीरमेकमनेकमिति वा विचारे ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः॥ ५७॥

अयुगपज्ज्ञानानि भवन्तीति प्रत्यक्षम् एतच्च मनस एकत्वं साधयति। कथमिति यदि बहूनि मनांसि स्युः प्रतीन्द्रियं मनसः सम्बन्ध इति युगपदनेकार्थसन्निधाने युगपदनेकज्ञानानि भवेयुः यत्त्वेकेन्द्रियग्राह्येष्वर्थेषु विज्ञानानामयुगपद्भावः तन्न मनस एकत्वे लिङ्गं अन्यतस्तद्भावात् अन्यथा हि करणत्वात्तद्भवतीत्युक्तम्॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः॥ ५८॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेरिति। शेषं भाष्ये। अस्योत्तरद्वारकं सूत्रम्॥

---

(१) प्रकारेण—पा० १ पु०।　　(२) परीक्षितं तु—पा० ४ पु०।

अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥५९॥

अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् । यथालातस्य भ्रमतो विद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते तथा बुद्धीनामाशुभावादविद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते न चास्त्युभयपक्षसम्प्रतिपन्ना[१] युगपदुत्पत्तिर्यया बहुत्वं मनसः प्रतिपद्येमहीति ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु[२] ॥ ६० ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु[३] य एवैकत्वे हेतुर्मनस उक्तोऽनेनैवाणु मनोऽवसातव्यमिति । मनसः खलु भोः सेन्द्रियशरीरे वृत्तिः शरीरे विचार्यमाणे[४] मन एव विचारितं भवत्यतः शरीरं पुनर्विचार्यते। किमयं शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतैरारभ्यते आहोस्वित् सापेक्षैरिति विप्रतिपत्तेः संशयः। श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिः तत्रेदं तत्त्वं पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ६१ ॥

पूर्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्पूर्वकृतं तस्य फलं तज्जनितौ धर्माधर्मौ तयोरनुबन्ध आत्मसमवेतयोरवस्थानं विपाककालस्यानियमात् अनियतो विपाककाल इहामुत्र जात्यन्तरे चेति तेनावस्थितेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः तस्य शरीरस्योत्पत्तिर्न स्वतन्त्रेभ्यः कस्मात् पुनः कर्म धर्माधर्मसञ्ज्ञकमुत्पन्नमिसमकालं फलं न

---

(१) न चास्त्योभयपक्षसम्प्रतिपन्ना—पा० ४ पु० ।

(२) यथोक्तनिमित्तत्वाच्चाणु—पा० ४ पु० ।

(३) यथोक्तनिमित्तत्वाच्चाणु—पा० ४ पु० । (४) विचारिते—पा० ४ पु० ।

ददाति। क एवमाह न ददातीति विपाककालस्यानियमात् यदा-शेषकारणसन्निधानं भवति सन्निधानेऽपि यदा कारणान्यप्रति-बद्धानि भवन्ति तदा ददात्येव[1] यदा पुनर्न ददाति तदा विपच्य-मानकर्मातिशयप्रतिबन्धात् यो विपच्यमानः कर्मातिशयो भवति यस्य धर्माधर्मसमाख्यातोऽनुपभुक्तफलः तेन प्रतिबन्धात् विद्यमान-मपि कर्मफलं न ददाति। यानि वा प्राण्यन्तराणि तस्य कर्मणः समानोपभोगानि तेषां विपच्यमानैः कर्माशयैः प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलं यानि वा प्राण्यन्तराणि कर्मभागीनि तस्य कर्मणस्तत्कर्मभिः प्रतिबन्धात् तस्य वा कर्मणः सहकारिधर्माधर्मलक्षणं निमित्तं नास्ती-त्यतः फलस्यानारम्भः तस्य वा सहकारिणः प्रतिबन्धात् सत्त्वान्तरक-र्मणां वा सहकारिणां प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलं धर्माधर्मौ प्रयच्छत इति। दुर्विज्ञेया च कर्मगतिः सा न शक्या मनुष्यधर्मणावधार-यितुम् आकृतिमात्रं तूक्तम्। कः पुनरत्र न्यायः कर्मतन्त्राणि भूतानि शरीरमारभन्ते न निरपेक्षाणीति। अयं न्यायोऽभिधीयते पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं शरीरं कार्यत्वे सति पुरुषार्थक्रिया-सामर्थ्यात् यत् पुरुषार्थसमर्थं तत् पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं दृष्टं यथा रथादि पुरुषविशेषगुणेन प्रयत्नेन प्रेरितैर्भूतैरारभ्यमाणं पुरु-षार्थक्रियासमर्थं दृष्टं तथा च शरीरम् तस्मादिदमपि सापेक्षैर्भूतैरा-रभ्यते सुखदुःखनिमित्तत्वात् घटादिवदिति। इतश्च कार्यत्वात् रथादिवत् बाह्यकरणग्राह्यत्वे सति[2] रूपादिमत्वात् घटादिवदेव। अत्र नास्तिक एवमाह भूतेभ्यो मृत्युपादानवत् तदुपादानम्॥

(१) ददात्यपि—पा० ४ पु०। (२) बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे सति—पा० ४ पु०।

भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६२ ॥

यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वृत्ता मूर्तयः सिकताशर्करापाषाणगैरिकाञ्जनप्रभृतयः पुरुषार्थक्रियाकारित्वादुपादीयन्ते तथा शरीरमपीति पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यादित्येतस्य हेतोरनैकान्तिकद्वारकं सूत्रम्। साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रत्वादसिद्धम् अथ पक्षः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि शरीरमारभन्ते पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यात् सिकतादिवदिति। एतच्च न साध्यसमत्वात् ॥

न साध्यसमत्वात् ॥ ६३ ॥

यथैव शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतैरारभ्यत इति साध्यं तथा सिकतादीनामकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यत इति। सिकतादीनामपि कर्मनिमित्तः सर्ग इत्येतस्मादेव हेतोः सिध्यतीति। यथा चोभयपक्षसम्प्रतिपन्नो रथादिर्दृष्टान्तः पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकोऽस्ति न तथा अकर्मनिमित्तसर्गपक्षे दृष्टान्तोऽस्तीति विषमश्चायमुपन्यासः भूतेभ्योमूर्त्युपादानवदिति। नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६४ ॥

मातापितृशब्देन लोहितरेतसी बीजभूते गृह्येते तत्र पित्रोः पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म सहमातृगर्भाशये शरीरोत्पत्तिं प्रयोजयति तत्र चोत्पन्नं बीजानुविधानं बीजानुविधानाच्च यज्जातीयौ तस्य पितरौ तज्जातीयः सम्भवतीति ॥

तथाहारस्य ॥ ६५ ॥

तथाहारस्य उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम्। एतदपि सिक-

तादिभिर्वैधर्म्यमेवोच्यते अशितपीतमाहारः तस्य पाकाद्रसद्रव्यं निर्वर्त्यते तस्मात्शरीरे[१] उपचीयते गर्भशरीरे चोपहितं[२] कललादिभावेनोपचीयमानं कर्मसापेक्षैर्भूतैः पाण्यादिभावमापद्यते। यदि पुनः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि स्युः स्थाल्यादिगतमिवान्नं पच्येत न त्विदमस्ति तस्मात् सापेक्षाणीति प्राप्तौ चानियमात् ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६६ ॥

कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि शरीरमारभन्त इति सर्वो दम्पत्योः संयोगः पुत्त्रादिफलकः स्यात्। कर्मसापेक्षेषु भूतेषूपपन्नो नियमाभाव इति। सर्वात्मभिः सम्बन्धात् साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गः। नियमहेत्व-भावादिति चेत् अथ मन्यसे शरीरं सर्वात्मभिः सम्बध्यते संयोगजेन च संयोगेन क्रियाजेन वा तच्च शरीरादिगतो न कश्चिन्नियमहेतु-रिति येन शरीरमेव तस्यात्मनो व्यवतिष्ठेत न च पुरुषगतो विशेषः कश्चिद्विद्यते येन शरीरमेकस्य पुरुषस्य उपभोगसाधनं भवेत् अस्ति च नियमः तस्माद्वक्तव्यो नियमहेतुरिति। अस्योत्तरद्वारकं सूत्रं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥ ६७ ॥

येनैव कर्मणा शरीरमुत्पाद्यते तदेव संयोगं नियमयति अकर्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे यथोक्तदोष इति। तत्स्थता कुत इति चेत् अथ मन्यसे यदि कर्म नियामकं शरीरसर्गस्याथ कर्मणि

(१) तस्माच्च शरीरे च—पा० १ पु०। (२) उपचितं—पा० ४ पु०।

कुतो नियम इति न स्वसंयोगोत्पत्तिनियमात् यो यस्यात्मनः संयोगः तस्माद्यत् कर्मोपजायते तत्तस्य भवतीति । संयोगे कुतो नियम इति यथैव कर्मणि पर्यनुयोगो न व्यावर्त्तते तथा संयोगेऽपीति न मनोनियमहेतुत्वात् यस्यात्मनो यन्मनस्तेन यः संयोगो जन्यते स तस्य भवतीति मनस्यपि तुल्यम् मनसस्तर्हि सर्वात्मभिः सम्बन्धात् किं नियामकमिति कर्मैव यन्मनो यदीयेन कर्मणा उपनिबद्धं तदीयं तद्भवतीति । सर्गादौ कथमिति चेत् सर्गादेरनभ्युपगमाददेश्यम् अनादिः संसारः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादितमेतत् आदिमति संसार एष देश्यो नानादाविति ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ६८ ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः । कः पुनरयं नियमः यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वात्मनामिति नियमः अन्यस्यान्यथाऽन्यस्यान्यथेत्यनियमो भेदो व्यावृत्तिर्दृष्टः शरीरभेदः प्राणिनामनेकरूपः स च कर्मनिरपेक्षैर्भूतैः शरीरारम्भे न युक्तः कर्मणां भेदाच्छरीराणि भिद्यन्त इति युक्तम् उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः । द्वे शरीरस्य प्रकृती व्यक्ता चाव्यक्ता च । तत्राव्यक्तायाः कर्मसमाख्याताया: प्रकृतेरुपभोगात् प्रक्षयः प्रक्षीणे च[१] कर्मणि विद्यमानानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तीति उपपन्नोऽपवर्गः कर्मनिरपेक्षेषु कस्य प्रक्षयान्मोक्षमाणा अपवृज्येरन् भूतलक्षणायाः प्रकृतेरनुच्छेदात् ॥

तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥६९॥

(१) प्रक्षीयमाणे च—पा० ४ पु० ।

अदृष्टकारितमिति चेत् अथ मन्यसे अदृष्टकारिता शरीरोत्पत्तिः अदृष्टशब्देनादर्शनमुच्यते अदर्शनमदृष्टमिति सर्गादौ प्रधानं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्त्तते तत्तु प्रवर्त्तमानं महदादिभावेन शरीरमुत्पादयति उत्पन्ने शरीरे द्रष्टा दृश्यं पश्यतीति। दृश्यं च द्वेधा विषयो नानात्वं च प्रकृतिपुरुषयोः दृष्टेन प्रधानं चरितार्थत्वान्न प्रवर्त्तत इति तदेवमदर्शनं शरीरसर्गहेतुस्तद्भावभावित्वादिति[1] एतस्मिन् खल्वदर्शने पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे। या च प्राक् प्रवृत्तेर्दर्शननिवृत्तिवद्दर्शनाभिमता या चोत्तरकालं निवृत्ते सर्गे नैतयोरदर्शनयोः कश्चिद्विशेषः अदर्शननिमित्ता चेत् शरीरोत्पत्तिर्भवति तेन यथा प्राक् नानात्वदर्शनात् प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्त्तते तथापवृक्तेपि प्रवर्त्तेत न चैवमभ्युपगम्यते तस्मान्नादर्शनं शरीरसर्गे कारणमिति। चरितार्थतया विशेषो[2] भविष्यतीति न युक्तं न चरितार्थानामचरितार्थानां च भूतानां पुनरारम्भदर्शनात् आद्येन शरीरेण रूपाद्युपलब्धेः कृतत्वाद् द्वितीयादिशरीरं शब्दाद्युपलब्धिसाधनं न स्यात् भवति च शब्दाद्युपलब्धिसाधनं द्वितीयादिशरीरं तेन गम्यते चरितार्थान्यपि भूतानि पुनः शरीरमारभन्त इति। पुरुषार्थेन च हेतुना पुनः शरीराण्यारभन्त इति पुरुषार्थश्च पुरुषप्रधाननानात्वदर्शनं तस्य चाकारणादनर्थकः शरीरारम्भो भवेदिति। दिदृक्षाविशेषोऽदर्शनमिति चेत् अथ मन्यसे नादर्शनं दर्शनाभावः किन्तु दिदृक्षादर्शनमित्युच्यते सा चापवृक्ते प्रधाने दिदृक्षा न भवतीति न प्राक्प्रवृत्तेस्तदभावात् यावत्प्रधानं महदादिभावेन न परिणमते ताव-

(१) तद्भावभावादिति—पा० १ पु०। (२) चरितार्थताविशेषो—पा० ४ पु०

द्दिदृचा नास्ति कथं कारणं भविष्यति प्रवृत्तेरिति सर्वशक्तिमत्वात् तदाप्यस्तीति चेत् अथ मन्यसे सर्वाः कारणशक्तयः प्रधाने विद्यन्ते तदिदमात्मभूताभिः कारणशक्तिभिः सर्वशक्तिमत्प्रधानं सर्वशक्तिमत्वाच्च प्रागपि प्रवृत्तेः प्रधाने दिदृचास्तीति न अपवर्गाभावप्रसङ्गात् दिदृचावन्नानात्वदर्शनमप्यस्तीत्यपवर्गाभावः विद्यमाने च नानात्वदर्शने प्रधानस्य प्रवृत्तिरयुक्ता यदा च नानात्वदर्शनं तदापि दिदृचा न व्यावर्तते न हि सदात्मानं जहातीति वः पचः। दिदृचायां च सत्यां कुतोऽपवर्गः दिदृचानानात्वदर्शने च विरुद्धे कथमेकस्मिन् काले भवतः। अज्ञानमदर्शनमिति च ब्रुवाणो विकल्पतः पर्यनुयोज्यः किं ज्ञानाभावोऽज्ञानमुत मिथ्याज्ञानमिति किं चातः यद्यभावोपवर्गो न प्राप्नोति प्राक् प्रवृत्तेरपवृक्ते च प्रधाने ज्ञानाभावस्य तुल्यत्वात्। अथ मिथ्याज्ञानं तन्न युक्तं प्राक् प्रवृत्तेस्तदभावात् कथमभावो बुद्धिधर्मकत्वात् अपवृक्ते च प्रधाने न बुद्धिरिति[१] कथं तद्धर्मोऽज्ञानं भविष्यतीति सत्कार्यवादाभ्युपगमात् सर्वदास्तीति ब्रुवाणो मोक्षं बाधते। कथं तत्त्वज्ञानस्य सर्वदाभावात् तत्त्वज्ञानमिथ्याज्ञानयोश्च सहानवस्थानात् प्रवृत्तेस्तादात्म्य[२]मयुक्तम्। न हि भवतां पचे किञ्चिदसद्भवति स्वचात्मानं जहातीति सर्वार्थानां सम्भवात् प्रधानं किमर्थं प्रवर्तत इति वक्तव्यम्। अथाभिव्यक्तिनिमित्तां प्रवृत्तिं प्रतिपद्येथाः साप्यभिव्यक्तिः प्राक् प्रवृत्तेः सती आहोऽसतीति पूर्ववत्प्रसङ्गः अथ प्रागनुपलब्धं पश्चादुपलभते किमुपजातविशेषमुतानुपजातविशेषमिति। यदि विशेषोपजननात् पश्चादुपलभ्यते व्याहतं भवति अनु-

(१) बुद्धिरस्ति–पा० ४ पु० ।		(२) तादर्थ्य–पा० ४ पु० ।

पजातविशेषः कस्मात् प्राङ्नोपलभ्यत इति वक्तव्यम् सत्कार्यवादाभ्युपगमे च स्फूर्जतापि न विशेषोपजनः शक्यः प्रतिपादयितुम् न च विशेषोपजनप्रत्याख्याने वस्तुन उपलब्ध्यनुपलब्धिविषयत्वं शक्यमवगमयितुम् कर्मनिमित्ते तु सर्गे दर्शनार्थं भूतानि शरीरं पुरुषगुणप्रेरितान्यारभन्त इति युक्तम् न ह्यनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यतीति। अपरे त्वदृष्टं परमाणुगुणं वर्णयन्ति तेषामपि पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्ग इति परमाणुगुणस्य शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वात् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्ग इति॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः[1] ॥ ७० ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाव्युच्छेदः। परमाणवः स्वगुणाददृष्टात् संहन्यन्ते संहताश्च द्व्यणुकादिप्रक्रमेण शरीरमुत्पादयन्ति तन्मनः स्वगुणाददृष्टादुपसर्पतीति। उपसर्पणहेतोरदृष्टस्य नित्यत्वात् किंकृतमपसर्पणमिति। कर्माशयक्षये कर्माशयादपसर्पणमिति युक्तं प्रायणम् उभयहेतुर्मनोवृत्तिरदृष्टो भविष्यतीति न युक्तम् एकस्य जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेर्नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः॥ ७१ ॥

नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रायणानुपपत्तिं ब्रूमः तदिदमुक्तमुपसर्पणहेतोरदृष्टस्यानित्यत्वादपसर्पणहेतोश्चादृष्टस्याभावात् यादृच्छिके तु प्रायणे प्रायणभेदो न स्यात्॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात्॥ ७२ ॥

(१) संयोगाव्युच्छेदः—पा० ४ पु०।

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यादिति परिहारं वर्णयन्ति। यथा किलाणोः श्यामता नित्याऽप्यपि संयोगेन प्रतिषिध्यते एवमणुमनसोरदृष्टः सम्यग्ज्ञानेन प्रतिषिध्यते इति। एतच्च न अकृताभ्यागमप्रसङ्गादिति॥

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्॥ ७३॥

अनुपपन्नप्रमाणस्याभ्युपगमोऽकृताभ्यागम इति सूत्रार्थः। यथा श्रुति वा सूत्रार्थः अकृतस्य कर्मण उपभोगप्रसङ्गादिति। एतत्सविस्तरोक्तं भाष्य इति॥

आत्मा शरीरं करणमर्थो बुद्धिर्मनस्तथा।
यद्यथा वस्तु तत्त्वेन तत् तथेहोपपादितम्॥

इति-श्रीद्योतकरे न्यायसूत्रवार्त्तिके तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्॥

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः॥

चतुर्थोऽध्यायः।

अनन्तरं[1] प्रवृत्तिरवसरप्राप्ता परीक्षितव्येत्यत आह।

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता तथा परीक्षितेत्यर्थः सूत्रस्य। किं पुनः प्रवृत्तेः परीक्षितमिति यावद्धर्माधर्माश्रयं परीक्षितं पूर्वा प्रवृत्तेः परीक्षा। तत्र प्रवृत्तिर्द्वेधा भवति कारणरूपा कार्यरूपा च। कारणरूपा प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति। कार्यरूपा धर्माधर्मसमाख्या[2] दुःखादिसूत्रे वर्णिता। तत्र कारणरूपायाः प्रवृत्तेर्विंशतिधा भेदः कार्यरूपा तु प्रवृत्तिरेकद्रव्याभ्युदयस्य प्रतिनियमात् अवस्थिता(?) विपाककालस्य नियमात् आत्मसमवायात् गुणभूता अनित्या प्रायणादिदर्शनात्। तदुक्तं विपच्यमानकर्माशयप्रचये प्रायणमिति जन्मनः कारणम् पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति संसारापवर्गहेतुभूततद्भावे संसारः तदभावे ऽपवर्ग इत्येवमाद्युक्तम्॥

प्रवृत्तेरनन्तरास्तर्हि दोषा इत्यभिधीयन्तामित्यत आह तथा दोषाः॥

तथा दोषाः ॥ २ ॥

उक्ता इति। बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः संसारस्यानादित्वात्

(१) अनन्तरा—इति क्वचित्। (२) समाख्याता—इति क्वचित्।

अनादिना प्रवृत्तेन प्रवर्तन्ते सम्यग्ज्ञानाच्च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ निवर्तन्त इत्युत्पादनिरोधधर्मकाः कार्यत्वे सतीन्द्रियान्तरप्रत्यक्षत्वात् अचाक्षुषप्रत्यक्षत्वाच्च गुणाः। प्रवर्तनालक्षणा दोषाः इत्युक्तम् तथा च मानादयः प्रवर्तयन्तीति लक्षणमाम्यात् तेऽप्युपसंख्येया इति नोपसंख्यायन्ते संगृहीतत्वात् केन संग्रहः प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्यनेनैव। तेषां तु संगृहीतानां रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्॥

तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्॥ ३॥

तेषां दोषाणां त्रयो राशयः त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति। द्वेषपक्षः क्रोधः ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति। मोहपक्षः मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमाद इति। कामो मत्सर इत्यादि[1] किं पर्यायवचनम् आहोऽर्थान्तरभाव इति। किं चातः यदि पर्यायवचनं त्रयो राशय इत्ययुक्तम्। न हि पर्यायशब्देषु राशित्वं सम्भवति न हीन्द्रशक्रपुरन्दरशब्दानां राश्यर्थः कश्चित् सम्भवति। अर्थान्तरभावे विशेषो वाच्य[2] इति। अर्थान्तरभाव इति ब्रूमः। तत्र कामः स्त्रीगतोऽभिलाषः या स्त्रीगता प्रार्थना सा काम इति। एवं चाहुः नाकामयमानो मण्डयत इति। अक्षीयमाणवस्तुपरित्यागेच्छा मत्सरः यद्वस्तु दीयमानमुपभुज्यमानं वा न क्षीयते तदपरित्यागेच्छा मत्सरः। यथा राजकीयोदपानान्मोदकं पा इति। अस्ववस्त्वादानेच्छा

(१) इत्येवमादिकं—पा० ४ पु०। (२) वक्तव्य—पा० ४ पु०।

स्पृहा यद्वस्तु स्वं न भवति तस्य या आदानेच्छा सा स्पृहा। पुनर्भवप्रतिसन्धानहेतुभूता तृष्णा या पुनर्भवप्रार्थना सा तृष्णा[१]। प्रमाणविरुद्धपरद्रव्यापहारेच्छा लोभः प्रमाणविरुद्धं परद्रव्यादानं कुर्वाणो लुब्ध इत्युच्यते। एषां च सामान्यं रागः सामान्येन विशेषः सङ्गृहीत इति। शरीरेन्द्रियाधिष्ठानवैकृत्यहेतुः क्रोधः सञ्जाते यस्मिन् शरीरेन्द्रियाधिष्ठानानि विकृतानि भवन्ति स क्रोध इति। साधारणे वस्तुनि पराभिनिवेशप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या यदपरिगृहीतं साधारणं वस्तु तस्मिन् यः पराभिनिवेशप्रतिषेधाभिप्रायः सेर्ष्या। परगुणाक्षमता असूया या परगुणान् श्रुत्वा अक्षमतोपजायते सा असूया। परापकारेच्छा द्रोहः। अशक्तस्य परम्प्रत्यपचिकीर्षा[२] सा द्रोहः अपकारासहिष्णुता अमर्षः। अस्य च द्वेषः सामान्यं तेन सङ्ग्रहः। विपर्ययज्ञानं मिथ्याज्ञानम् अतस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति। संशयो विचिकित्सा कस्मादिति(?) तथा[३] विद्यमानाविद्यमानगुणाध्यारोपेणात्मोत्कर्षप्रत्ययो मानः आहोऽहमस्मि[४] इति। शक्तस्य कर्तव्याकरणं प्रमादः यच्छक्तः स्वकर्तव्यं न करोति स प्रमाद इति। अस्य च सामान्यं मोहः तेन सङ्ग्रह इति। अतस्तैराश्यान्नोपसंख्यायन्त इति। कुत एतत् लोकतस्तदवगतेः[५]। लोकत[६] एते कामादयः एवम्भूतेष्वभिप्रायेषु प्रयुज्यन्ते नाभिप्रायमात्रे न हि भिक्षां प्रार्थयमानः कामयत इत्येवं भवतीति। लक्षणस्य तर्हि अभेदात् चिन्त्यमनुपपन्न-

(१) सा तृष्णेति—पा० ४ पु०।
(२) चिकित्सा—पा० ४ पु०।
(३) यथा—पा० ४ पु०।
(४) यदोऽहमस्मि—पा० ४ पु०।
(५) तदधिगतेः—पा० ४ पु०।
(६) लोके—पा० ४ पु०।

मिति एकं रागद्वेषमोहाः लक्षणाभेदात् रागभेदवदिति। नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् सत्यपि लक्षणस्याभेदे आन्तर्गणिकं भेदकं लक्षणमस्ति तदुपपत्तेस्त्रित्वम्। यथा रागलक्षणेन सङ्गृहीतानां कामादीनामिति। न च सामान्यमेकत्वे कारणं तथा च सामान्यस्यैवाभावः स्यात् यदि रागद्वेषमोहानामेकत्वं स्यात् समानमेतल्लक्षणमित्येतदेव न स्यादिति न ह्येकस्य समानं भवतीति। किं पुनरान्तर्गणिकं लक्षणमिति सक्तिलक्षणो रागः यो विषयेष्वभिषङ्गः स रागः अमर्षलक्षणो द्वेषः असहिष्णुता दुःखस्य दुःखसाधनानां च द्वेषः मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोहः यथाऽवस्थितविषये ऽयथाभावप्रतिपत्तिर्या एतच्च रागद्वेषमोहानां व्यवच्छेदकं लक्षणमात्मप्रत्यक्षमिति(१)॥

नैकप्रत्यनीकत्वात्(२) ॥ ४ ॥

एकं रागद्वेषमोहा एकप्रत्यनीकत्वात् विभागवदिति। यथा विभाग एकेनैव संयोगेन विरुद्ध्यमान एको भवति तथा तत्त्वज्ञानेनैकेन विरुद्ध्यन्ते रागादयस्तस्मादेकं रागादय इति॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

व्यभिचारादहेतुः एकप्रत्यनीकाश्च रूपादयः एकाग्निसंयोगविरोधिनः न चैषामेकत्वमिति अनैकान्तिकोऽयम् एकयोनित्वादेकं

---

(१) एकप्रत्यनीकभावात्—अधिकं ४ पु०।

(२) प्रत्यनीकभावात्—पा० ४ पु०।

रागादयः शब्दवदित्यप्यनेनैव प्रत्युक्तम्। एकयोनयो रूपादयो न चैषामेकत्वमिति सति चार्थान्तरभावे॥

तेषां मोहः पापीयान् नामूढस्येतरोत्पत्तेः॥ ६॥

तेषां मोहः पापीयान् पापतमः पापिष्ठ इति वा प्राप्ते द्वौ द्वावभिप्रेत्य पापीयानित्युच्यते रागमोहयोर्मोहः पापीयान् द्वेषमोहयोर्मोहः पापीयानिति। कस्मात् नामूढस्येतरौ भवतः मूढः कुप्यति मूढो रज्यते मूढो मुह्यतीति। तत्त्वज्ञानाच्च मोहनिवृत्तौ रागादिनिवृत्तिरित्येकप्रत्यनीकता यस्मात् तत्त्वज्ञानान्निवृत्ते मोहे न रागद्वेषौ भवतः अत एकप्रत्यनीकता न पुनरेकत्वादिति। एवं च कृत्वा दुःखादीनामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति सिध्यति। प्राप्तस्तर्हि

निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः॥ ७॥

निमित्तनैमित्तिकभावा[१]दर्थान्तरभावो[२] दोषेभ्यः। अदोषो मोहः दोषनिमित्तत्वाद्रूपादिवदिति॥

न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य॥ ८॥

न दोषलक्षणावरोधात्[३] न कार्यकारणभावेन पदार्थानां तथाभावोऽतथाभावो वा सिध्यति किन्तु लक्षणस्याभेदादिति दोषलक्षणं च मोहेऽस्तीति दोषो मोहः॥

---

(१) निर्देशात्—पा० ४ पु०। (२) मोहान्तरभावो—पा० ४ पु०।
(३) लक्षणावबोधात्—पा० ४ पु०।

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः[1] तुल्यजातीयानामनेकविधविकल्पो निमित्त[2]नैमित्तिकभावो दृष्ट इति। यथा बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरनिमित्तं बुद्धिजातीया चेति। तुर्यादयो द्रव्यस्य निमित्तं द्रव्यजातीयाः नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगाः संस्कारश्च गुणा इति परीक्षिता दोषा इति ॥

दोषानन्तरं प्रेत्यभावस्तस्या सिद्धिरात्मनो नित्यत्वात् नित्य आत्मा न जायते न म्रियते उभयं च प्रेत्यभावः मृत्वा पुनर्जन्म तत्रायं सिद्धार्थानुवादः ।

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः। नित्यः सन् आत्मा प्रैति जायते चेति किमुक्तं भवति म्रियत इति पूर्वोत्पन्नाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिर्वियुज्यत इति। किं चोक्तं जायत इति अपूर्वोत्पन्नाभिर्निकायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति। न पुनः[3] जन्ममरणे आत्मन्युत्पादनिरोधौ[4] नित्यत्वात् नित्य आत्मेति[5] पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादितम्। यस्य पुनरात्मन उत्पादनिरोधौ जन्ममरणे तस्याकृताभ्यागमकृतनाशदोषप्रसङ्ग[6] इत्युक्तम् शरीर-

---

(१) अनेकप्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।　(२) नित्य—पा० ४ पु० ।
(३) न—पा० ४ पु० ।　(४) आत्मन उत्पादनिरोधौ—पा० ४ पु० ।
(५) नित्य आत्मेत्येतत्—पा० ४ पु० ।　(६) दोषः—पा० ४ पु० ।

दाहे पातकाभावादिति सूत्रं वर्णयद्भिः। कथमुत्पत्तिरिति चेत् किन्धर्मकात् कारणात्[१] शरीरेन्द्रियमहाभूतादि व्यक्तमुत्पद्यत इति॥

व्यक्ताव्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात्॥ ११॥

व्यक्ताव्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात्। किं पुनर्व्यक्तमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं रूपादियुक्तं द्रव्यं तत्सामान्यात् परमाणुलक्षणमपि पृथिव्यादिकारणं व्यक्तमित्युच्यते। किं सामान्यं रूपादियोगः रूपादिसामान्ययोगात्[२] परमाणवो व्यक्ता इत्युच्यन्त इति रूपादियुक्तेभ्यः परमाणुभ्यो घटादि गवादि व्यक्तमुत्पद्यत इति। कः पुनरत्र न्यायः प्रत्यक्षप्रामाण्यात्[३] रूपादिमतामुत्पत्तिरिति नानेकान्तात् नायमेकान्तो रूपादिमद्भ्यो रूपादिमदुत्पत्तिरिति अरूपादपि संयोगाद्रूपादिमदुत्पद्यमानं घटादि गवादि दृष्टमिति। न सूत्रार्थापरिज्ञानात् नायं सूत्रार्थो रूपादिमत एव रूपादिमदुत्पद्यत इति अपि तु रूपादिमत्सामग्रीपूर्वकं गवादि व्यक्तमिति सूत्रार्थः। एवं च[४] नानेकान्तोऽस्ति न ह्यरूपायाः सामग्र्याः रूपादिमत्कार्यमिति॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः॥ १२॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः। सजातीयात् सजातीयमुत्पद्यत इति

---

(१) किन्धर्मकारणात्—पा० ४ पु०। (२) रूपादिसामान्यात्—पा० ४ पु०।
(३) रूपादिमद्भ्यो—इत्यधिकम् ४ पु०। (४) सति—इत्यधिकम् ४ पु०।

मत्वा प्रतिषेधः न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति न ब्रूमः सर्वं सर्वस्य कारणमिति यस्तु सर्वं सर्वस्य कारणत्वेनाभ्युपेयात् स एवं प्रत्यवस्थेयो न घटाद्घट उत्पद्यमानो दृष्ट इति। अपि तु

व्यक्ताद्घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

व्यक्ताद्घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः। यदपि तद्घटादि व्यक्तमुत्पद्यते तदपि व्यक्तादेव कपालादेः व्यक्ताच्चोत्पद्यमानं घटादि न किञ्चिद्बाधत इति। रूपादिमत्सामग्रीपूर्वकं शरीरादि व्यक्तं[1] दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाद्घटवदिति शब्दवद्वा वैधर्म्येण तदेतत्तत्त्वम्। अतः परं प्रावादुकानां दर्शनान्युपन्यस्य कानिचित् प्रतिषिध्यन्ते कानिचिदुपगम्यन्त इति। तत्र तावत्

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥
व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्। अभावाद्भावो जायत इति कस्यचिद्दर्शनं तत्र न्यायं ब्रुवते नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न किलाविनष्टे कारणे कार्यमुत्पद्यत इति। यथा बीजविनाशोत्तरकालमङ्कुरः प्रादुर्भवति यदि बीजविनाशोऽङ्कुरकारणं नाभविष्यदविनष्टेऽपि बीजे ऽङ्कुरोऽभविष्यत् न चैवमस्ति[2] तस्माद्बीजविनाशोऽङ्कुरकारणमिति उपमृद्य प्रादुर्भवतीति व्याघातः यदुपमृद्नाति तदस्ति

(१) सवादि—पा० ४ पु०। (२) न चैवमस्तीति नास्ति ४ पु०।

न ह्यसदुपमर्दकारणमिति यच्च प्रादुर्भवति तन्नास्ति न चि सदुत्पद्यत इति तदिदमुपमृद्गाति प्रादुर्भवति चेति व्याहतमुच्यते को व्याघातः सद्यासम्भवः यद्युपमृद्गाति न जायते अथ जायते नोपमृद्गाति ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात्। अतीते ऽनागते च कारकशब्दः प्रवर्तमानो दृष्टः अतीते तावत् भिन्नं कुम्भमनुशोचति भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि अभूत् कुम्भ इति। अनागतेऽपि पुत्रो जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति जनिष्यमाणस्य पुत्रस्य नाम करोति अजाताः पुत्राः स्थविरं तापयन्तीति बहुलं प्रयोगा भाक्ता इति। एवमयं प्रादुर्भविष्यन्नङ्कुर उपमृद्गातीत्युच्यते कः पुनरुपमर्दार्थः आनन्तर्यसामर्थ्यात् अनन्तरोत्पत्त्यर्थः यस्माद्बीजोपमर्दादनन्तरमयं प्रादुर्भवतीति। अचोक्तं व्याघातादिति नाजातेनोपमर्दो नोपमर्दसमर्थो जायत इति। यदपीदमुच्यते अतीते ऽनागते च कारकशब्दाः प्रयुज्यन्त इति न प्रयोगो वार्यते अपि त्वसतः कारणादुत्पत्तिर्न युक्तेति कारकशब्दानां च त्रैकालिकः प्रयोगः तदुक्तं प्रामाण्यसामान्यचिन्तायां वृक्षस्तिष्ठतीति यथा। यत्पुनरेतत् आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भवतीत्युच्यत इति न बीजनाशोऽङ्कुरकारणमपि तु व्याहत[1] व्यूहानां बीजावयवानां पूर्व-

---

(१) व्याहत—व्याहत—पा० ४ पु०।

व्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तरमुत्पद्यत इति व्यूहान्तरादङ्कुर आविर्भवतीति। न चाविनष्टे पूर्वव्यूहे व्यूहान्तरेण शक्यते भवितुमित्यानन्तर्यं प्रादुर्भावार्थः। एवं च बीजोपादानं युक्तमिति। अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः इति। न हि बीजविनाशोऽङ्कुरस्य कारणमपि तु बीजावयवाः पूर्वव्यूहपरित्यागेनेत्यर्थः सूत्रस्य[१] ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः। पूर्वं बीजविनाशः पश्चादङ्कुरोत्पत्तिरिति सूत्रार्थः। अभावश्चेदङ्कुरोत्पत्तिकारणं स्यात् सर्वं सर्वस्मादुत्पद्येत। अभावस्य निर्विशेषत्वात्। न हि शालिबीजे विनष्टे काचिदन्वयशक्तिरस्ति अनन्वितं च कार्यं सर्वाभिः शक्तिभिरुत्पद्येत अन्वितं तु दृष्टं तस्मान्नाभावः कारणमिति सूत्रार्थः। अपर इदानीमाह ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्। पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलमाप्नोति तेन गम्यते पराधीनं पुरुषस्य कर्मफलावधानमिति[२]। निरपेक्षश्चेत् पुरुषः कर्मफलभोगे समर्थः स्यात्

(१) नेति सूत्रार्थः—पा० ४ पु०। (२) फलाबाधनमिति—पा० ४ पु०।

न कस्यचिदफला क्रिया भवेत् न कश्चिद्दुःखं कुर्यादिति। उभयं च दृष्टं तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति। ईश्वरश्चेत् कारणं स्यात् पुरुषकर्मान्तरेणापि सुखदुःखोपभोगौ स्याताम्[1] ततश्च कर्मलोपोऽनिर्मोक्षश्च। ईश्वरस्यैकरूपत्वादेकरूपा क्रियेति। अथेश्वरः कारणभेदानुविधानेन कार्यं निर्वर्तयति यदपेक्षते तन्न करोतीति प्राप्तम् न हि कुलालो दण्डादि करोति एवं कर्मसापेक्षश्चेदीश्वरो जगदुत्पत्तिकारणं स्यात् कर्मणीश्वरो नेश्वरः स्यात् ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

तत्कारितत्वादहेतुः। न ब्रूमः कर्माद्यनपेक्ष ईश्वरः कारणमिति। अपि तु पुरुषकर्म ईश्वरोऽनुगृह्णाति कोऽनुग्रहार्थः। यद्यथाभूतं यस्य यदा विपाककालः[2] तत्तथा तदा विनियुङ्क्त इति। यः पुनरीश्वरं कर्मानपेक्षं कारणत्वेन प्रतिपद्यते तस्यानिर्मोक्षत्वादिदोषः। सापेक्षे त्वीश्वरे यथोक्तो न दोषः। शेषं भाष्ये। तत्कारितत्वादेवं ब्रुवता निमित्तकारणमीश्वर इत्युपगतं भवति। यच्च निमित्तं तदितरयोः समवायिकारणासमवायिकारणयोरनुग्राहकम्। यथा तुर्यादि तन्तूनां तत्संयोगानां चेति। ईश्वरश्चेत् जगतो निमित्तं जगतः साक्षादुपादानकारणं किमुक्तं पृथिव्यादि

(१) सुखदुःखोपभोगः भवेत्—पा० ४ पु०। (२) परिपाककालः—पा० ४ पु०।

परमसूक्ष्मं परमाणुसञ्ज्ञितं द्रव्यमिति व्यक्तकारणाभ्युपगमे तु सति निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ ईश्वरप्रक्रिया। यस्मान्निमित्तकारणे विप्रतिपद्यन्ते केचित् कालं केचिदीश्वरं केचित् प्रकृतिमिति तदेवं निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ किं न्याय्यमिति। ईश्वर इति न्याय्यं तत्र हि प्रमाणानि अविघातेन प्रवर्तन्त इति। अस्तित्वासिद्धिरिति चेत् अथ मन्यसे सिद्ध ईश्वरस्यास्तित्वे कारणान्तरनिराकरणं निमित्तकारणाभावस्य सिद्ध्येत् तत्त्वसिद्धं तस्मादयुक्तमिति। न अत एव तदुपपत्तेः इति येनैव न्यायेन ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति तेनैवास्तित्वमिति न ह्यविद्यमानं कारणमिति। कः पुनरीश्वरस्य कारणत्वे न्यायः अयं न्यायोऽभिधीयते प्रधानपरमाणुकर्माणि प्राक्प्रवृत्तेर्बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते अचेतनत्वात् वास्यादिवदिति यथा वास्यादि बुद्धिमता तक्ष्णा अधिष्ठितमचेतनत्वात् प्रवर्तते तथा प्रधानपरमाणुकर्माणि अचेतनानि प्रवर्तन्ते तस्मात् तान्यपि बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानीति[१] तत्र प्रधानकारणिकास्तावत् पुरुषार्थमधिष्ठायकं प्रधानस्य वर्णयन्ति पुरुषार्थेन प्रयुक्तं प्रधानं प्रवर्तते पुरुषार्थश्च द्वेधा भवति शब्दाद्युपलब्धिर्गुणपुरुषान्तरदर्शनं चेति तदुभयं प्रधानप्रवृत्तेर्विना न भवतीति न प्राक् प्रवृत्तेस्तदभावात् यावत् प्रधानं महदादिभावेन न परिणमते तावन्न शब्दाद्युपलब्धिरस्ति न गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरिति हेत्वभावात् प्रधानप्रवृत्तिरयुक्ता अथास्तिना सदात्मानं लभते न सन्निरुद्ध्यत

(१) बुद्धिमता तक्ष्णाधिष्ठितानि—पा० ४ पु०।

इति। एवं च सति विद्यमानः पुरुषार्थः प्रधानं प्रवर्तयतीति न पुरुषार्थाय प्रधानस्य प्रवृत्तिः न हि लोके यद्यस्य भवति स तदर्थं पुनर्यतत इति। सततं च प्रवृत्तिः प्राप्नोति कारणस्य सन्निहितत्वादिति पुरुषार्थः प्रवृत्तेः कारणमिति पुरुषार्थस्य नित्यत्वात् सततं प्रवृत्त्या भवितव्यमिति। अथ विद्यमानोऽपि न प्रवर्तयति न तर्हि पुरुषार्थः कारणमिति यस्याभावात् प्रधानं न प्रवर्तते यस्य च भावात् प्रवर्तते तत्कारणमिति। अथ विद्यमानः प्रतिबन्धान्न प्रवर्तयति प्रतिबन्धापगमस्याशक्यत्वात् सततमप्रवृत्तिः यत्प्रतिबन्धकारणं पुरुषार्थस्य तस्यापगमः कर्तुमशक्यः न सदात्मानं जहातीति प्रतिबन्धकस्य नित्यत्वान्नित्यमप्रवृत्त्या भवितव्यम्। यदा भवन्तः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थां प्रकृतिं वर्णयन्ति सा कुतो निवर्तत इति वक्तव्यम्। न चानिवृत्तायां साम्यावस्थायां वैषम्येण शक्यं भवितुम्। अथाङ्गाङ्गिभावस्यानियमाद्वैषम्यं भवति अत्रापि भवन्तं पर्यनुयुञ्ज्महे। कथं साम्येनावस्थितमधिकं हीनं च भवति नापूर्वोपचयो विद्यते न पूर्वहानमस्तीति यांश्च शब्दादीन् प्रागनुपलब्धस्वरूपान् पुरुष उपलभते बुद्धिरुपलम्भयति ते किमुपजातविशेषा उतानुपजातविशेषा इति। यद्युपजातविशेषा उपलभ्यन्त इति व्याहतं भवति नासदात्मानं लभत इति। अथानुपजातविशेषा एवोपलभ्यन्ते तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः प्रधानं पुरुषार्थः प्रवर्तयतीति। सोऽयं प्रधानवादो यावद्यावद्विचार्यते तावत्तावत् प्रमाणवृत्तं बाधत इति। ये परमाणून् पुरुषकर्माधिष्ठितान् जगतः कारणत्वेन वर्णयन्ति तान् प्रतीदमुच्यते परमाणवः प्रवर्तन्त इति सततं

प्रवृत्त्या भवितव्यम् । अथ कालविशेषापेक्षाः प्रवर्तन्ते परमाणुभिः कालो व्याख्यातः यथा अचेतनत्वात् परमाणवो बुद्धिमन्तमधिष्ठातारमपेक्षन्ते तथा कालोऽपीति न हि तत्राचेतनत्वं निवर्तत इति। क्षीरादिवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति चेत् यथा अपत्यभरणार्थं क्षीरादेरचेतनस्यापि प्रवृत्तिरेवं परमाणवोऽप्यचेतनाः पुरुषार्थं प्रवर्तिष्यन्त इति । तन्न युक्तम् साध्यसमत्वात् यथैव परमाणवः स्वतन्त्राः प्रवर्तन्त इति साध्यं तथा क्षीराद्यचेतनं स्वतन्त्रं प्रवर्तत इति। यदि क्षीरादि स्वतन्त्रं प्रवर्तेत मृतेष्वपि प्रवर्तेत न तु प्रवर्तते अतोऽवगम्यते बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं तदपि न चायं हेतुः तस्मान्न प्रवर्तते[1] एवं यावद्यावदचेतनं प्रवर्तते तावत् सर्वं चेतनाधिष्ठितमिति[2]। अयमपरो हेतुः बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं महाभूतादि[3] व्यक्तमिति सुखदुःखादिनिमित्तं भवति रूपादिमत्त्वात् तुर्यादिवदिति। धर्माधर्मौ बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितौ पुरुषस्योपभोगं कुरुतः करणत्वात् वास्यादिवदिति। आत्मैवाधिष्ठाता धर्माधर्मयोर्भविष्यतीति चेत् यस्यैतौ धर्माधर्मौ स एवाधिष्ठाता भविष्यतीति न युक्तम् प्राक् कायकरणोत्पत्तेः तदसम्भवात् यावत् कायकरणसङ्घातो नोपजायते पुरुषस्य तावदयमज्ञः उपलभ्यानपि तावद्रूपादी[4]न्नोपलभते कुतोऽनुपलब्धौ धर्माधर्मावुपलप्स्यत इति। यदि पुरुषः स्वतन्त्रः प्रवर्तते न दुःखं कुर्यात् न हि कश्चिदा-

---

(१) निवर्तते—पा० ४ पु० । (२) बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितमिति—पा० ४ पु० ।
(३) महाभूतानि—पा० ४ पु० । (४) विषयान्—इति अधिकम् ४ पु० ।

त्मनो दुःखमिच्छतीति। यस्मात्मनोऽङ्गोपघातं शिरश्छेदादि वा करोति[1] तद्दैकल्ये प्रायणे[2] वा हितबुद्धिः प्रवर्तत इति। यदि पुनर्धर्माधर्माभ्यामेवाधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तेरन् न युक्तमेतद-चेतनत्वात् न हि किञ्चिदचेतनं स्वतन्त्रमधिष्ठायकं दृष्टमिति अभ्युप-गम्यापि च धर्माधर्मयोः परमाणुप्रवृत्तिसामर्थ्यं न करणस्य केवलस्य क्रियानिवृत्तावसामर्थ्यात् न हि करणं केवलं क्रियां निर्वर्तयदुपलभ्यते। अथ परमाण्वपेक्षाभ्यां[3] धर्माधर्माभ्यां क्रियते तदपि न युक्तमदृष्टत्वात् न हि कर्मकरणाभ्यां क्रियां जन्यमानां क्वचिदपि पश्याम इति आत्मा कर्ता भविष्यतीति उक्तमेतदज्ञत्वा-दिति। अकारणोत्पत्तिर्भविष्यतीति न युक्तमदृष्टत्वादिति। न चान्या गतिरस्ति तस्माद्बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः परमाणवः कर्माणि च प्रवर्तन्त इति। क्रियानावेशादकारणमिति चेत् अथ मन्यसे ये खलु कर्तारो भवन्ति ते क्रियाविष्टाः कुलालादय इति क्रिया-रहितश्चेश्वरस्तस्मादकारणमिति न विकल्पानुपपत्तेः ईश्वरो निष्क्रिय इति कां क्रियामधिकृत्योच्यते। द्वयी हि नः क्रिया उत्क्षेपणादि-का चाख्यातशब्दवाच्या च। यद्याख्यातशब्दवाच्यामधिकृत्योच्यते तदाऽसिद्धो हेतुः स्वातन्त्र्याभ्युपगमात् स्वातन्त्र्यं हि भगवति नित्यमस्ति। किं पुनः स्वातन्त्र्यम् अन्यकारकाप्रयोज्यत्वमितरकारका-प्रयोजकत्वं च तदुक्तं कारकानि वर्णयद्भिरिति। अथोत्क्षेपणादिका-मधिकृत्योच्यते निष्क्रिय इति तदानेकान्तः क्रियावच्च कारणं दृष्टं

(१) योऽपि—अधिकम् ४ पु०। (२) प्रधाने—पा० ४ पु०।

(३) परमात्मापेक्षाभ्यां—पा० ४ पु०।

[redacted]